

ГАЛИЧ ПІСЛЯ ГАЛИЧА: ПОНИЗЗЯ (РУСО-ВЛАХІЯ) У XII–XIV СТОЛІТТЯХ ТА УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Вступні міркування

Винесене в заголовок словосполучення “Галич після Галича” нав’язує до метафори видатного румунського історика Ніколае Йорги, використаної в назві однієї з його книг¹. Класичний у світовій візантиністиці термін “Візантія після Візантії” (румунською “Bizanț după Bizanț”) характеризує вплив греко-візантійської цивілізації на релігійний, політичний, соціальний, культурний та інтелектуальний розвиток наддунайських князівств Волощини і Молдавії після падіння Царгорода 1453 р., а також звертає увагу на наслідки цієї події для християнської Європи загалом. Цей концепт часто застосовують й щодо східного слов’янства, наголошуючи на “довгому триванні” візантійської традиції в українсько-білоруських землях і Московії/Росії після падіння імперії ромеїв у середині XV ст. Семантично насичена метафора Н. Йорги – творчий стимул для реконструкції життєдайного впливу візантійської спадщини на культурно-релігійний простір *Slavia Orthodoxa* доби пізнього Середньовіччя й Нового Часу, що блискуче довів, зокрема, Ігор Шевченко². На мою думку, не менш продуктивно цей концепт можна застосовувати для вивчення феномену “руської/галицької присутності” в Карпато-Дністровському межиріччі й Нижньому Подунав’ї XII–XIV ст. – теренах, де близько 1360 р. постала Молдавія. Робоча теза статті – припущення, що Молдавський воеводат (господарство, князівство) після ліквідації Галицько-Волинської держави (Руського королівства) єдиний продовжив її політичні й культурно-релігійні традиції.

Проблема політичної й еклезіальної належності земель історичного Пониззя (Русо-Влахії) у другій половині XII–XIV ст. тісно пов’язана з особливостями етнічного та конфесійного складу населення Карпато-Дністровського межиріччя й Північного Подунав’я, характером і динамікою демографічних процесів у регіоні, генезою міських поселень, парафіяльної мережі тощо. Для підтвердження чи спростування гіпотези про підпорядкування місцевих осередків державної і церковної влади Галичу

¹ Iorga N. Byzance après Byzance. – Bucharest 1935.

² Йдеться передовсім про класичну

працю: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 75–120.

необхідно розглянути такі дослідницькі сюжети, як: 1) канонічний статус православної кафедри Аспрокастропа (Білгорода на Дністрі) у XIV ст.; 2) роль галицького митрополита Антонія (1370–1390–1391) у хіротонії перших молдавських владик; 3) обставини відкриття Радивецької, Романської й Сочавської православних кафедр і заснування Сочавської митрополії наприкінці XIV – на початку XV ст.; 4) особливості тогочасної політики Царгорода щодо “Візантійської співдружності націй”; 5) артикуляція історичної пам’яті в Галицькій Русі про територіальну, культурну та духовну єдність з Русо-Влахією. Пошуки сучасних методологічних підходів та залучення нових джерел чи реінтерпретація уже відомих артефактів, сподіваємося, допоможуть хоча би приблизно реконструювати впливи Галицько-Волинського князівства й Галицької єпархії на ці терени. З огляду на те, що історія східнороманського населення у районі Східних Карпат, Пруто-Дністровського межиріччя та Нижнього Подунав’я у добу Середньовіччя досі по-справжньому не інтегрована в українську історіографію, докладніше розглянемо також політичну історію регіону.

Низка дотичних до цієї тематики наукових проблем досі є предметом гострої історіографічної дискусії³. Про рівень опрацювання теми свідчить

³ Належність цих теренів до Галицького князівства заперечує: *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь // Україна кризь віки. – Київ, 1998. – Т. 5. – С. 142–143; *Его же.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985. – С. 98–106, 109–117. Багато науковців не погоджуються з таким урізанням території галицького столу – див. про це: *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змінами і доповн. – Львів, 1999. – С. 55, 102–104; *Дашкевич Я.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.) (далі – Король Данило). – Львів, 2003. – С. 13–15. Компромісну позицію зайняв: *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. Переизд. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 124–127, 130. Дослідник вважав, що влада “південно-західних князів почала поширюватися у верхній течії Дністра лише в другій половині XI ст.”; південніше від цих теренів панували печеніги (пізніше на їхні

місце прийшли половці), які відрізали слов’янське населення Подунав’я від Київської Русі. Арсеній Насонов також звертав увагу на зацікавлення теребовельського князя Василька наприкінці XI ст. районом нижньої течії Дунаю (цей сюжет як “колонізаційний рух Василька на Пониззі” уперше обговорений у: *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Репр. вид. – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 414–416, 523). Тому цілком логічно, що у другій половині XII ст. Берладь (Берлад) уже перебувала в певній залежності від Галицького князівства, підтримуючи з ним економічні зв’язки. Загалом аргументи українських прихильників “руськості” Карпато-Дністровського регіону, крім уже відомих фактів, зводяться до логічних конструкцій, які, однак, усе ще потребують переконливого доведення. “Зрештою, давні молдавські грамоти писані староукраїнською мовою, а молдавські літописи – церковнослов’янською... Якщо слов’янську церковну номенклатуру... у румунській Церкві ще можна пояснювати давньоболгарськими впливами на цей регіон, то використання мови в діловодстві нічим, крім давньої й довгої політичної належності Нижнього Подністров’я і Попруття до Галицького князівства,

уже той факт, що дотепер в Україні не підготовлено жодного монографічного дослідження (за винятком хіба що праць з археології й, почасти, генеалогії), яке б по суті й аргументовано довело (або ж спростувало) тезу про те, що терени майбутньої Молдавської держави в цей період перебували під контролем представників княжого дому Романовичів. Видані нещодавно в Україні історичні карти “Галицько-Волинська держава (1199–1340 рр.)” та “Галицька митрополія (1303–1347 рр.)” землі Русо-Влахії (для періоду до середини XIV ст.) відносять до юрисдикції Галича⁴. У такій інтерпретації межі Галицької єпархії XII–XIV ст. фактично збігаються з канонічною територією Сочавської митрополії. Водночас упорядники обидвох карт не наважилися включити до складу Галицької митрополії Білгород та прилеглу до нього територію. Реалістичніше державно-політичну належність земель Русо-Влахії подано на мапі Галицько-Волинського князівства середини XIII ст. До Галицького престолу картографи віднесли лише Покуття й Північну Буковину, далі на південь широкую смугу території позначено як так звану буферну зону, напівзалежну від Золотої Орди. Натомість регіон Берладі, Романового Торгу, Текучі та Яського Торгу долучено до безпосередніх володінь ординців, а землі Нижнього Подунав'я, разом із Білгородом і Малим Галацем, автори фактично потрактували як територіальні втрати династії Романовичів, спричинені “кочівницькою експансією”⁵. Водночас ще в середині XX ст. дослідники звернули увагу на тісний зв'язок Білгорода-Дністровського з Галицькою єпархією⁶.

1. Маркування території

Для позначення земель на південь від історичної Галичини, що між гірським масивом Східних Карпат і водними басейнами Пруту й Дністра, руські літописи початково використовували топонім “Пониззя”, який водночас охоплював і регіон Західного та Східного Поділля. Пізніше, у другій половині XIV – першій половині XV ст., візантійські та молдавські джерела паралельно вживають стереотипні й так само дуже промовисті назви – “Русо-Влахія”, “Мавро-Влахія” і “Молдо-Славія” (“Молдославія”, “Россовлахія”, “Русовлахія”, “Ρωσοβλαχία”). Традиційний в актах Великої Церкви грецько-візантійський термін “Ρωσοβλαχία” позначав не тільки і не стільки багатоетнічність регіону та його політичну належність у минулому до

пояснити не вдасться”: *Войтович Л.* Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 2008. – Т. 256. – С. 46–47. У цій статті, крім ґрунтовної бібліографії проблеми, наведено перелік археологічних, документальних і лінгвістичних фактів, покликаних засвідчити пов'язаність цих теренів із Галицькою Руссю (зокрема йдеться про відповідний вступ “Слова о полку Ігоревім”,

археологічні знахідки в дельті Дунаю тощо: там само. – С. 41–47).

⁴ Національний атлас України. – Київ, 2007. – С. 63, карти 19–20 (підготували Ярослав Ісаєвич та Ярослав Книш).

⁵ Карта устрою Галицько-Волинської держави (Королівства Руського) // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р. Львів) (далі – Доба короля Данила). – Львів, 2008. – С. 450, 451.

Русі, як, природно, внаслідок походження, – юрисдикційну підпорядкованість місцевих структур Православної Церкви Галицької кафедри. Тому аж ніяк не випадкова “помилка” грецького канцеляриста, який, реєструючи в 1370 р. лист (піттакій) польського короля Казимира III (1333–1370) до патріарха Філотея Коккіна (1353–1354, 1364–1376), за традицією титулував Казимира “кородем Влахії” (“Πιττάκιον τοῦ κράλη τῆς Βλαχίας”)⁸. Без сумніву, цей запис відображає тогочасні й раніші уявлення у Візантії та в інших країнах про Русо-Влахію – територію під владою правителів Галицької Русі (їх “заступав” польський король, який, до того ж, у документах з 1350–1358 рр. титулував себе “кородем Русі”, розглядаючи унію двох королівств найраціональнішою формою анексії⁹), а також як канонічну територію Галицької єпархії (митрополії). Тож хоча термін “Русо-Влахія” контекстуально коректний насамперед для XIV ст., саме він видається найприйнятнішим для окреслення усього простору Карпато-Дністровського межиріччя, що в різні періоди юрисдикційно належав до Галича. Цей географічний маркер дещо “технічний”, адже не фіксується для XII–XIII ст. та не є самоназвою. Так само він, очевидно, не побутував у самому Галицько-Волинському князівстві та в середовищі місцевої Православної Церкви (зокрема, про нього не знають руські писемні джерела). Однак із практичних міркувань він найпридатніший для маркування, оскільки має церковне походження та вказує, по-перше, на етнічну дуалістичність регіону, а по-друге, – його тісний політичний і духовний зв’язок із Галицькою Руссю.

У цей же період (1360) угорські джерела називають Русо-Влахію “країною нашою молдавською”, хоча самі представники Анжуйської династії у своїй титулатурі цей топонім не використовують. Не іменуючись у документах монархами Молдавії, на своє панування над нею вони вказують титулом “короля Галичини, Володимерії, Куманії та Болгарії” (“rex

⁶ Див., зокрема: *Honigmann E. Studies in Slavich Church History // Byzantion. – 1944–1945. – Vol. 17. – P. 158–162.*

⁷ *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, I. Müller. – Vindobonae, 1862. – Vol. 2. – P. 241–245, 494–495; Hurmuzaki E. Dokumente privitoare la istoria românilor. – București, 1915. – Vol. 14, pars 1. – P. 19–20.* Див. також: *Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской. – Москва, 1871. – С. 331; Григорович В. И. Что значить Россовлахія въ греческихъ документахъ? // Труды третьяго археологическаго съѣзда въ Россіи, бывшаго въ Кіевѣ въ Августѣ 1874 года. – Кіевъ, 1878. – Т. 2. – С. 49–50; Theodorescu R. Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneștii (secolele X–XIV). –*

București, 1974. – P. 213; *Spinei V. Moldova în secolele XI–XIV. – București, 1982. – P. 42; Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań, 1996. – S. 22; Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. – Харків, 2008. – С. 4.*

⁸ Русская Историческая Библиотека, издаваемая Имп. археографическою коммисією. 2-е изд. (далі – РИБ). – Санкт-Петербургъ, 1908. – Т. 6: Памятники древне-рускаго каноническаго права. – Стб. 125–126 (видавці документа виправили, на їхню думку, неправильне означення “влахійського” (щодо короля Казимира) на “ляського”).

⁹ *Sieradzki J. Regnum Russiae // Kwartalnik Historyczny (далі – КН). – 1958. – Nr 2. – S. 506.*

Gallicie, Lodomerie, Cumanie et Bulgarie, que sciliter regna sunt ab antiquo eidem regno incorporata”)¹⁰. На перший погляд ця термінологія “недоречна”, адже Галицько-Волинська держава тоді вже припинила існування, а король Казимир Великий перебрав титул “короля Русі”. Проте й Угорщина, і Польща на той час розглядали Галицько-Волинську державу як окреме королівство, волинська частина якого перебувала в руках легітимного спадкоємця князя Любарта-Дмитра Гедиміновича. Він до смерті у 1383 р. не припиняв боротьби за повне відновлення цієї держави¹¹ (згідно з польсько-угорською угодою 1350 р., “спадкове право” на Руське королівство визнавалося за угорським монархом, який віддав Казимирові III ці землі тільки “у дожиттєве володіння”). Тому припущення, що тут під “Галичиною” розумілася північно-західна частина Карпато-Дністровських земель – первісне ядро Молдавської держави, неправильне¹², адже в титулі королів Анжуйської династії чітко названа “Lodomeria”. Наявність у згаданій титулатурі геонімів “Cumanie et Bulgarie” не полишає сумнівів, що територія Русо-Влахії у другій половині XIV ст. (принаймні Угорщиною) ідентифікувалася як частина Галичини.

За спостереженнями молдавського вченого Миколи Руссева, інший термін на позначення теренів майбутнього Молдавського князівства – “Чорна Влахія” (або “Північна Влахія”, тобто еквівалент візантійської назви “Мавро-Влахія”) – вжив уже перський історик Рашид ад-Дін (1247–1318) в описі походу монгольського полководця Бучека на Угорщину в 1241 р. “Країна волохів і руських” фігурує також у повідомленні єгипетських учених-енциклопедистів Рукн ад-Діна Бейбарса (1245–1325) та ан-Нувайрі (1279–1332) про напад воєначальників чингізидів – Тунгуза й Таза – на землі “билад авлак-ва-р-рус”¹³. Зважаючи на те, що обидва автори писали в період найбільшого зближення й тісних торговельних контактів Золотої Орди з Єгиптом, коли в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї існували потужні ординські міста з єгипетськими факторіями¹⁴, ця інформація особливо важлива. Натомість на термін “Молдавська земля” (“Молдавія”, “Terra Moldaviae”), виведений від гідроніма “Молдова”, натрапляємо в історичних джерелах під 1360 р. Водночас у тогочасних пам’ятках використані й інші топоніми – “Богданія” та “Мала Волощина” (“Valachia Minor”). Із утворенням придунайських князівств у Короні Польській, а також в українських землях, які входили до її складу, на позначення Молдавської держави в XV–XVIII ст. усталилася офіційна назва “Волощина” (“Wołoschy”),

¹⁰ Czamańska I. *Moldawia i Wołoszczyzna...* – S. 309–314.

¹¹ *Войтович Л.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Вип. 5: ΠΡΕΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка

Ярослава Ісаєвича. – С. 153–168.

¹² *Городенко А.* Галицько-волошские связи в XIII–XIV веках // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 88–89.

¹³ *Руссев Н.* Волохи, русские и татары в социальной истории средневековой Молдавии // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 93–95.

¹⁴ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С. 79–86.

тоді як Волоське господарство (Угро-Влахію) тут іменували “Мультанією” (“Multyany”), спотворюючи румунську назву “Мунтенія”¹⁵.

Цей понятійний екскурс дає підстави для окреслення об’єкта дослідження – Карпато-Дністровського регіону в широкому його значенні – історично контекстуальним та еклезіально виправданим для XII–XIV ст. терміном “Русо-Влахія”. Натомість для періоду після утворення Молдавського князівства й відкриття Сочавської митрополії вживатимемо усталеного в українських (руських) землях Речі Посполитої окреслення “Волощина” й “Молдавія”, називаючи населення цих земель, відповідно, волохами й молдаванами, а для опису сучасних реалій використовуватимемо актуально загальноприйняті топоніми “Молдова”, “Румунія” та похідні від них.

2. Політичний статус Карпато-Дністровського регіону

Після утворення на початку 1140-х років Галицького князівства й однойменної епархії їхня південна границя, найвірогідніше, тільки в окремі періоди сягала берегів Дунаю. Винятком були, ймовірно, галицькі анклави на Нижньому Дунаї (насамперед знаменита Бирладська волость), статус яких нагадував ситуацію з Олешєю, Тмутараканню чи Білою Вежею. Таке розмежування зберігалось й у другій половині XII – на початку XIII ст. Галицька границя на південь від межі, яку фіксують руські літописи, тобто в малозаселених землях Карпато-Дністровського регіону, що частково перебували під контролем кочовиків, була рухомою й амбівалентною, цілком залежачи від мінливих політичних обставин¹⁶.

Щодо теренів майбутнього Молдавського князівства, то лише належність історичної Буковини до Київської Русі, а із середини XII ст. – і до Галицького князівства, майже не спричиняє історіографічних дискусій. Як припускають, землі на південь від Дністра – галицьке Пониззя – початково управлялися з Теревовлі, потім, можливо, – зі Звенигорода на Дністрі¹⁷ чи

¹⁵История Румынии. И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. – Москва, 2006. – С. 240. Появу Волощини (Угро-Влахії) як незалежної держави в перших двох десятиліттях XIV ст. пов’язують з історичним регіоном Кімпулунг, напівлегендарною особою воеводи Басараба та його переменою у 1330 р. над угорським королем Карлом Робертом, що завершила затяжне збройне протистояння з Анжуйською династією. Наступник Басараба – воевода Миколай-Олександр (1351-1352–1364) перепідпорядкував Волоську Церкву (раніше канонічно підлягала Тирновській кафедрі) Царгородському патріархату, перевівши митрополита Якинта з Вічини (тут, у Добруджі, православне єпископство відоме з 1264 р.) до Арджеш. У травні 1359 р. патріарх Калліст і Великий синод підтвердили заснування Угро-Влахійської митрополії, що означало

прийняття Волощини до візантійської “співдружності націй”: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna...* – S. 194–199; История Румынии. – С. 175–179, 224.

¹⁶Іван Крип’якевич вважав, що неусталеність південних кордонів Пониззя зумовлювалась незначною чисельністю населення в буковинських лісах (*Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змін. і доповн. – Львів, 1999. – С. 23* (карта “Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII ст.”), 25). Див. також інші аргументи: *Рабинович Р. Проблема присутствия Галицкой Руси в Карпато-Днестровских землях в 1140–1240 гг. // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 75–78.*

¹⁷*Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // ЗНТШ. – 2006. – Т. 252. – С. 199–202.*

Ушиці, або ж Бакоти. Належність Пониззя до Галицького князівства засвідчують насамперед матеріали багатолітніх археологічних пошуків. Тільки для періоду до кінця IX ст. на середину 1970-х років тут виявлено понад 200 слов'янських поселень. Дослідники також вказують на розгалужену мережу таких поселень X–XIII ст., частина яких була укріпленими городищами. Порівняно добре вивчено поселення Василів на Дністрі, Ленківці (існувало на місці сучасних Чернівців), укріплені городища в Горішніх Шерівцях на Пруті, Карапчійське в долині Черемошу (урочище Городок), у Ломачинцях на Дністрі, в Перебиківцях на Дністрі та в районі с. Ревно на правому березі Пруту (припинило існування, згодом, наприкінці X ст.)¹⁸. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть, зокрема Богдана Тимощука, вдалося виявити залишки 25 укріплених городищ і селищ ранньокіївського періоду, зосереджених у басейнах Середнього Дністра й Пруту, тоді як у басейні р. Серет збереглися рештки лише чотирьох таких пунктів. З часом кількість давньоруських поселень на Буковині різко збільшилася – з 7 у IX–XI ст. до 29 у XII–XIII ст. На думку Олександра Моці, це пов'язано з ростом військово-політичного потенціалу галицьких князів із роду Ростиславовичів і перенесенням центру їхніх земель до Галича. Важливим чинником став також перехід кочових племен половців із Дністровсько-Прутського регіону до Нижнього Подніпров'я та сходу степових просторів Європи. Це уможливило перетворення Дністра на важливу торговельну артерію для транспортування галицької солі й візантійських товарів¹⁹.

Територія Галицької (Львівської) єпархії у різні періоди виходила за межі політичних і культурних впливів Галицького князівства, Королівства Русі чи Корони Польської. Тому не варто беззастережно прив'язувати галицьку єпархіальну границю до південного кордону Галича, що його багато науковців, покликаючись на літописні дані 1230 р. про “офіційну” південну границю Галицького князівства (“до реки Ушице и Прута”²⁰),

¹⁸ Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды) / Отв. ред. А. П. Черныш. – Киев, 1990. – С. 114–116, 147–148; *Тимошук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ, 1976. – С. 142–168. Див. також: *Возний І.* Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X–XIII ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2005. – Вип. 9. – С. 323–297; *Його ж.* Шляхи утворення слов'яно-руських міст X–XIV ст. у межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 107–111.

¹⁹ *Моця О.* Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення пів-

денноруського прикордоння // Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.). – 2005. – Вип. 5. – С. 133–138. Водночас історик не схильний відносити до Галицько-Волинського князівства територію Карпато-Дністровського межиріччя, до Дунаю включно, покликаючись до відсутності даних “про постійне тривале поширення на цей район князівської судової влади і, зокрема, обов'язкової сплати податків тутешнім населенням”: *Його ж.* Карпати у X–XIV століттях // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 341–343). Однак таких відомостей немає й щодо багатьох інших земель-волостей Русі, належність яких до Київської держави під сумнів не підпадає.

²⁰ *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). –

проводять південніше Дністра та лінії укріплених поселень Ушиця* – Василів²² – Онут** – Каліус*** – Бакота²⁵. За таким сценарієм галицький кордон заглиблювався на південь, у неозорі ліси Буковини, тільки в районі літописного Кучелмина, який стояв на правому березі Дністра, виконуючи роль сторожової застави “в полі”²⁶.

Справді, в Київському та Галицько-Волинському літописах немає згадок про руські поселення на південь від цього ланцюга укріплених давньоруських городищ. Водночас попередній аналіз писемних джерел і матеріалів археологічних досліджень показує, що Галицька єпархія у другій половині XII ст. сягала далеко на південь, а в окремі періоди її межі могли доходити навіть до берегів Дунаю. Хоча Нижнє Подунав'я у той час традиційно

Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 759. До цього повідомлення літопису привернув увагу: *Головко О.* Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Галич, 10–11 жовтня 2008 р.)*. – Галич, 2008. – С. 23.

* Можливо, у княжу добу торговельний порт; тепер с. Стара Ушиця Кам'янецького р-ну Хмельницької обл.

²² Тепер однойменне село Заставнівського р-ну Чернівецької обл. У давньоруський період тут, на території близько 50 га, розташовувалися замок, торг і пристань, а також існував храм кінця XII – першої половини XIII ст., який виконував функції усипальниці, та, ймовірно, монастирський комплекс: *Томенчук Б.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття: Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 29–38.

** Тепер однойменне село Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

*** Тепер с. Каліус Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

²⁵ Територія загоплена. У давньоруський період тут існувало городище-дитинець площею понад 1 га та скельний монастир. Літописну Бакоту на лівому березі Дністра вважають столицею Галицького Пониззя XII–XIII ст. й адміністративним центром усього Подністров'я під управлінням намісника галицького князя (один із них відомий під іменем Милій): *Винокур Й.*

Бакота в історії Галицько-Волинського князівства // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, держава, традиції. Міжнар. наук. конф. (Галич, 19–21 серпня 1993 р.)*: Тези доповідей та повідомлень (далі – *Галицько-Волинська держава*). – Львів, 1993. – С. 39–41.

²⁶ Зокрема, на правому березі Дністра (сучасна Північна Молдова) археологи виявили добре укріплене городище XII–XIII ст., матеріальні пам'ятки якого співвідносні з культурою Галицької Русі: *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина. – Київ, 1982. – С. 131–140, 181; *Майоров А. В.* Галицько-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 229–230. Б. Тимошук локалізує літописний Кучелмин в околицях сучасного с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Однак останнім часом дослідники схильні вбачати літописний Кучелмин у давньому городищі XII–XIII ст., біля с. Мерешівка Окницького р-ну на півночі Республіки Молдова. Городище зі слідами житлово-господарської забудови, розташоване на високому пагорбі Четецує вздовж правого берега Дністра, в минулому було укріпленим форпостом. На його території знайдено багато керамічних виробів, характерних для Галицько-Волинського князівства XII–XIII ст.: *Власенко И., Тельнов Н.* Новые данные о южной границе Галицкой Руси // *Галицько-Волинська держава*. – С. 33–35; *Майоров А. В.* Галицько-Волинская Русь. – С. 227, 230–231; *Томенчук Б.* Археологія городищ... – С. 38–40.

сприймалося на Русі як “Грецька земля”, а місцеве християнське населення (зокрема, в Бирладі) підпорядковувалося, зазвичай, духовенству Царгородського патріархату. Як доводить Олександр Майоров, терени Галицької Русі в XII – першій половині XIII ст., найправдоподібніше, охоплювали також межиріччя Дністра і Пруту²⁷. Богдан Томенчук упродовж останніх десятиліть дослідив Васиївське, Молодіївське на р. Дереглуй (6 км на південний схід від Чернівців), Непоротівське і Карапчівське (с. Карапчів Вижницького р-ну; його пов’язують із літописним Городком на Черемоші) городища на території Чернівецької області²⁸. Найвність значної кількості східнослов’янських поселень у Дністровсько-Прутському межиріччі (зокрема, укріплених городищ із кінця X – початку XI ст. у північних і центральних лісостепових районах теперішньої Молдови) визнає й сучасна молдавська історіографія²⁹.

Прихильники тези про входження теренів пізнішої Молдавії до складу Галицької Русі звертають увагу на те, що Бирладдю володів князь Іван Ростиславович (відомий під прізвиськом Бирладник). Однак майже всі молдавські й румунські історики або рішуче заперечують, або ж замовчують існування Бирладської волості³⁰. Як припускає Леонтій Войтович, Іван Бирладник був сином теребовельського князя Ростислава-Григорія Васильковича (†між 1127–1241) й отримав свій уділ ще за життя батька, або після його смерті – від дядька, галицького князя Ігоря-Івана Васильковича (†1141)³¹. Інші дослідники (як, наприклад, Роман Рабинович) допускають можливість підпорядкування Галичу/Теребовлі літописної Бирладді, але винятково до 1144 р. Водночас вони відкидають імовірність тривалого контролю галичан над теренами Русо-Влахії. Серед інших аргументів “за” і “проти”, зазвичай, наводять свідчення Микити Хоніата про втечу з Константинополя до “Тавроскіфії” (Галицької Русі) у 1164 р. Андроніка Комнина та повідомлення Іоана Кіннама про обставини походу імператора Мануїла I Комнина в 1148 р. проти половців на лівому березі Дунаю³².

²⁷ Тимоцук Б. О. Давньоруська Буковина. – С. 131–140, 181; Майоров А. В. Галицько-Волынская Русь. – С. 229–230.

²⁸ На території Буковини виявлено 35 давньоруських городищ X–XIV ст.: Томенчук Б. Археологія городищ... – С. 20–47.

²⁹ История Республики Молдова. 2-е изд., перераб. и дополн. – Кишинев, 2002. – С. 26–30.

³⁰ Показовий приклад такого підходу – аргументи Петру Панаїтеску (*Panaitescu P. P. Diploma bîrlădeana din 1134 și hrîso-vul lui Jurg Koriatovici din 1374 // Revista Istorică Româna. – 1932. – Vol. 2. – P. 46–57*) та Лазаря Польового (*Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии. XIII–XV вв. – Кишинев, 1979. – С. 63–64*).

³¹ Якщо це справді так, то Іван Бирладник був першим “по крові” претендентом на

Галицький престіл, отже, дуже небезпечним супротивником Володимирка Володаровича і його сина Ярослава Осмомисла. Це й пояснює незрозумілу, на перший погляд, логіку політичних подій у Галицькому князівстві середини XII ст. та поведінку самого Івана Бирладника. Судячи з літописних звісток, він був доволі популярним серед галичан: *Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 51–52; Його ж. Перша галицька династія // Генеалогічні записки. – 2009. – Вип. 7. – С. 15–18. Ті ж тези автор виклав у: Його ж. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 30–35.*

³² *Bănescu N. Chilia (Licostomo) und das bythinische Χηλή // Byzantinische*

Гіпотеза про належність Подунав'я до Галича ґрунтується на сфальшованій грамоті Івана Ростиславовича 1134 р. месемврійським купцям, у якій опосередковано сказано про володіння князя в пониззі Дністра й Дунаю, серед яких були міста Бирладь, Малий Галич (Галац; напевно, названий так на честь "Великого Галича" на Дністрі) і Текуч³³. Останні дослідження переконують, що цей фальсифікат, все ж, має історичну основу й частково відображає тогочасні реалії, а саме контроль галицьких та інших руських князів в окремі періоди (зокрема, у 1180-х роках) над Подунав'ям (над м. Малий Галич у Нижньому Дунаї). Загадкове м. Бирладь схильні локалізувати в районі Добруджі, на правому березі Дунаю, недалеко від румунського м. Чорноводи (сучасне с. Ескі-Бирлат – Старий Бирлат поблизу Хіршова)³⁴. За версією Леонтія Войтовича, столицею першого уділу Івана Бирладника став географічно найближчий до Пруто-Дністровського межиріччя й Подунав'я Звенигород на Дністрі³⁵, з якого було зручно контролювати величезні простори на південь аж до берегів Дунаю. Саме тут, імовірно, князував Іван Бирладник до 1134–1146 рр., тобто до часу невдалої спроби посісти Галицький стіл у 1146 р. Востаннє оволодіти пониззям Дністра Іван Ростиславович намагався у 1157 р. за участю половців, коли "знайшов повну підтримку населення"³⁶. Наступного року Бирладник вирушив у новий похід на Галич, проте зазнав невдачі. Водночас гіпотезу про існування в цей період окремої Бирладської волості, у васальній залежності від Галича, треба відкинути як бездоказову, незалежно від того, чи має історичну основу грамота Івана Бирладника, чи ні³⁷.

Zeitschrift. – 1928. – Bd. 28. – S. 68–72; Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – Москва, 2000. – С. 117–118; Рабинович Р. Проблема присутствия Галицкой Руси... – С. 75–78.

³³ Публікація грамоти в: Памятники русского права. – Москва, 1953. – Вып. 2. – С. 26. Михайло Грушевський датував документ 1144 р.: Грушевський М. Історія... – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 519–521.

³⁴ Див. розгляд цієї проблеми у: Мایоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – С. 211–240. Його погляди підтримав і розвинув: Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля... – С. 3–18 (наводячи аргументи на користь автентичності грамоти Івана Ростиславовича, автор схиляється до думки, що "володіння галицьких князів наблизилася до Нижнього Подунав'я"); Його ж. Знову про дискусію... – С. 42–45; Його ж. Князь Іван Бирладник... – С. 52–54. На особливу увагу заслуговують також міркування, викладені у статті: Рабинович Р. А.

Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // Stratum plus. – 1999. – № 5. – С. 357–407.

³⁵ Здогадно, в районі сучасного с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл.: Войтович Л. Князь Іван Бирладник... – С. 52–53, 56–57. Найбільшою інтригою грамоти є фраза: "князь Бирладський від стола Галицького", що викликала сумніви в автентичності тексту.

³⁶ Войтович Л. Князь Іван Бирладник... – С. 56–58.

³⁷ Див. аргументи, викладені у: Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 70–80, 192, 195. Тут привернуто увагу до того, що Іван Бирладник між 1145 і 1161 рр. лише декілька разів з'являвся у Нижньому Подунав'ї, тому встановлення у цьому регіоні якогось тривкого осередку його князівської влади визнавати не доводиться, до того ж, на території Бирлада, Галаца і Текуча (перші писемні згадки – відповідно, початок XV ст., XVI ст., 30-ті роки XV ст.) досі не зауважено слідів функціонування

Інше важливе джерело, здатне вказувати на контроль Галича над Карпато-Дністровським межиріччям аж до берегів Дунаю, – візантійська “Хроніка” Микити Хоніата. Розповідаючи про втечу в 1164 р. із Константинополя Андроніка Комнина, двоюрідного брата імператора ромеїв Мануїла Комнина, автор зазначає, що він “досягнув меж Галиці” і його підступно схопили волохи на березі (лівому?) Дунаю³⁸. Однак ця інформація не може підтвердити припущення про границі Галицького князівства по Дунай, адже інші візантійські писемні пам’ятки (скажімо, повідомлення Кіннама про похід імператора Мануїла проти половців 1148 р.) локалізують південну галицьку границю значно північніше від Дунаю.

Деякі нарративні пам’ятки засвідчують поширення у середньовічній Європі стереотипних уявлень про Галицько-Волинське князівство (відоме під збірним геонімом “Русь”) як державне утворення, що його землі сягали берегів Дунаю. Так, у “Пантеоні” Готфріда Вітербозького (1186) Дунай згадано як річку, що протікала землями Русі та Греції³⁹. У географічному трактаті “Описи земель” (“Descriptiones Terrarum”)⁴⁰, який датують 1255–1260 рр., сказано, що “[Болгарія] межує від півночі з Руссю”⁴¹. В одній з англійських енциклопедій – “Про властивості речей” (“De proprietatibus rerum”) Бартоломея Англійського (близько 1250 р.), де серед інших країн вміщено й опис Русі, так само наголошується, що вона (“Ruthia, sive Ruthena”) межує з Грецією⁴². На датованій приблизно 1290 р. Херефордській карті (Англія) Русь локалізована між лівими притоками Дунаю Аланом і Тисою⁴³.

Визначний сицилійський географ Абу Абдаллах Мухаммед ал-Ідрісі (1100–1165) у “Розважаннях втомленого у подорожах по областях” (“Нузхат ал-муштак фі-хтірак ал-афак”), що є компендіумом географічних знань на середину XII ст., писав про міста Галицько-Волинської Русі та територію до Дунаю, яка входила у сферу її впливів. Він назвав п’ять міст, розташованих на карті вздовж Дністра: Сармалі в землі Судумара (Перемишль у розвинутих середньовічних торгово-ремісничих міст, а також масових давньоруських археологічних матеріалів.

³⁸ Никиты Хонята история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. В. И. Долоцкого. – Санкт-Петербург, 1860. – Т. 1. – С. 165–166.

³⁹ “Fons ibi Danubii primum nanciscitur ortum, cui facit Hungaria, Rutenia, Grecia portum”: Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. Середина XII – середина XIII в. / Сост., пер., коммент. М. Б. Свердлова. – Москва; Ленинград, 1990. – С. 344, 346–347.

⁴⁰ Рукопис виявив американський дослідник Мервін Колкер: Colker M. L. America rediscovered in the Thirteenth Century? // Speculum: A Journal of Medieval Studies. –

1979. – Vol. 54. – P. 712–726. Див. також аналіз пам’ятки у: Górká K. Descriptiones Terrarum. (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku) // Zapiski Historyczne. – 1981. – Т. 46, zes. 1. – S. 7–16.

⁴¹ Цит. за виданням: Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku: Relacje powstałe w związku z misją Jana di Plano Karpinięgo do Mongołów / Pod red. J. Strzelczyka. – Poznań, 1993. – S. 293.

⁴² Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 69, 77, 85.

⁴³ Чекин Л. С. Картография христианского средневековья. VIII–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1999. – С. 152, 154–155.

Сандомирщині), Зака (найвірогідніше, Звенигород), Бармуні/Бармунія (здогадно, П'ятра – Камінь на р. Бистриця), Галісія (столичний Галич) та Секлахі (вміщений на карті ал-Ідрісі між Дунаєм і Дністром). Як бачимо, відомості трактату ал-Ідрісі засвідчують політичну й торговельну активність Русі й, зокрема, Галицького князівства в Карпато-Дністровському регіоні та зростання тут руських впливів. Водночас ал-Ідрісі не інформує про політичний статус земель між Дунаєм і Дністром, хоча й зазначає, що кордони Русі сягали берегів Чорного моря⁴⁴. І. Коновалова, яка докладно проаналізувала ці джерела, доводить, що перелічені в них поселення – “міста Галицько-Волинської Русі й території до Дунаю, які входили до сфери її впливу”⁴⁵. Тобто до земель Романовичів віднесено також терени Карпато-Дністровського межиріччя.

Після монгольської навали 1240–1241 рр. зв'язки Русо-Влахії з Галицько-Волинським князівством ослабли, але Романовичі й надалі зберігали домінуючі позиції в регіоні. У цей період руські князі зіткнулися з конкуренцією Угорського королівства, яке від середини XIII ст. встановило формальний контроль над частиною земель між Карпатами і Прутом. На це, зокрема, вказує анонімний географ початку XIV ст. В описі Східної Європи “*Flos historiarum Terrae Orientis*”⁴⁶ (приблизно 1308 р.): серед інших орієнтальних країн, він стисло характеризує також Русь (тобто землі Галицько-Волинського князівства)⁴⁷. Однак його відомості про те, що “Русь – величезна країна, яка межує з Грецією, Болгарією; ця країна тепер платить данину татарам, а князем її є Лев” (очевидно, Лев Юрійович) та що обидві країни зрощуються тими ж ріками (напевне, Дунаєм)⁴⁸, треба використовувати

⁴⁴ Коновалова І. Г. Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (далі – ДГ). 1990 год. – Москва, 1991. – С. 46–53, 55–57; Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 162–165, 167–168, 189.

⁴⁵ Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 169–171.

⁴⁶ Див. одну з найкращих і найповніших публікацій цієї пам'ятки: Anonymi Descriptio Europe Orientalis anno 1308 exarata / Ed. O. Górka. – Cracoviae, 1916.

⁴⁷ Аналіз “Опису”, метою написання якого було обґрунтування прав хрестоносців на землі “схизматиків”, див.: Коновалова І. Г. “Описание Восточной Европы” 1308 г. как источник по истории Карпато-Дунайских земель // Вопросы источниковедения и историографии истории СССР. Дооктябрьский период: Сборник статей. – Москва, 1981. – С. 6–25 (авторка наголошує, що “неповні й випадкові відомості,

взяті анонімним автором із різних джерел і тому не завжди співзвучні між собою, засвідчують, що інформація про Русь і Болгарію, якою володіли освічені люди Західної Європи на початку XIV ст., вірогідно, не була надто різноманітною й не вирізнялася великою докладністю”: там же. – С. 17). Див. також некритичний коментар: Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – Київ, 1998. – С. 67. Огляд інформації про Русь у цьому джерелі здійснено в: Наумов Е. П. Славянские страны в западноевропейской публицистике XIV в. // Славяне и Запад: Сборник статей к 70-летию И. Ф. Бэцы. – Москва, 1975. – С. 217–225.

⁴⁸ “Juxta hoc imperium [Латинська імперія хрестоносців – І. С.] est et alia terra permaxima, que vocatur Ruthenia, que etiam similiter adiacet Grecie ex eadem parte septentrionis, sicut et Bulgaria, tamen est supra Bulgariam. Nec [autem] terra habet consimiles condiciones cum Bulgariaet ab eisdem fluminibus irrigatur, nisi quod loco imperatoris habet unum

дуже обережно й максимально критично. Ймовірно, наведена інформація про Русь відображає реалії кінця XII ст., коли ще не було створено Другого Болгарського царства (1185), а границі Галицької Русі доходили до берегів Дунаю. Водночас дані “*Flos historiarum Terrae Orientis*” можуть свідчити, що у другій половині XIII – на початку XIV ст. галицько-волинські князі все ще втримували контроль, якщо не над більшою, то принаймні над значною частиною своїх володінь у Русо-Влахії. Принаймні, більшість міст регіону, мабуть, перейшли в безпосередню ординську залежність, тоді як північні терени залишалися у Галицько-Волинській державі, або ж перебували в подвійній залежності від Галича та Орди⁴⁹.

На думку Р. Рабиновича, політично-адміністративне домінування Галича в Карпато-Дністровських землях не обов'язково супроводжувалося значними культурними впливами та присутністю у регіоні великих мас руського населення. Так само культурна перевага Галича не обов'язково переростала в постійну чи в епізодичну політичну залежність⁵⁰. Взнявши до уваги найновіші дослідження та критику опублікованих писемних джерел, автор дійшов висновку, який, з певними застереженнями, є продуктивним для кооперування проблеми існування організаційних структур Галицької єпархії в Русо-Влахії: “Можна припустити, що наприкінці XI – на початку XII ст. на південній окраїні Карпато-Дністровських земель, у причорноморській береговій смузі, від устя Дністра й до устя Дунаю жило осіле, руське за походженням населення, яке в окремі періоди і могло бути підвладним Русі. Однак північніше нижньої течії Дунаю, у глибині Карпато-Дністровських земель, починалася “нічийна” в політичному значенні земля – своєрідна смуга відчуження ал-Ідрісі, що не належала Русі й, отже, перебувала в зоні політичного панування, а можливо, й безпосереднього кочів'я номадів. Усі свідчення, які досі наводилися, ніяк не доводять політичної належності Карпато-Дністровського регіону до Київської Русі. Вони тільки передбачають або можуть передбачати наявність східнослов'янського, а іноді й просто осілого населення в Дністровсько-Дунайському регіоні. Тому твердити про спадкоємність і перехід влади над Карпато-Дністровськими землями від Києва до Галича не доводиться”⁵¹.

Із захопленням Галицької Русі польським королем Казимиром Великим територію Пруто-Дністровського регіону поділено між різними

ducem permaximum virorum, qui vocatur dux Leo”: Anonymi Descriptio Europe Orientalis... – Р. 40–41. Ілона Чаманська вважає, що анонімний автор відносив басейн річок Серет і Прут до Угорщини: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna...* – С. 21–24. Див. також тлумачення цих відомостей в інших дослідників: *Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси.* – Москва, 1950. – С. 302; *Войтович Л. Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця*

XVIII ст.) (далі – УЦСС). – 2005. – Вип. 5. – С. 151.

⁴⁹ *Войтович Л.* Князь Лев Данилович – полководець і політик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 121–122.

⁵⁰ *Рабинович Р.* Проблема присутствия Галицкой Руси... – С. 69–70.

⁵¹ Там же. – С. 74.

державними утвореннями⁵², серед яких на культурно-історичну спадщину Русо-Влахії особливо наполегливо претендували Польща й Угорщина. Так землі, які впродовж майже двох століть так чи інакше підпорядковувалися Галицько-Волинському князівству, потрапили під владу неслов'янських правителів, що поставило у складне становище місцеві структури Православної Церкви. Узагальнення фрагментарних даних наративних джерел і матеріалів археологічних досліджень дає підстави вважати, що творення сталих організаційних структур Галицького владцтва на Пониззі (пізнішій Русо-Влахії) було тривалим процесом. Переважно степовий характер регіону, етнічно строкате населення, кочовий спосіб життя його частини та періодична втрата контролю Галича над цими малозаселеними просторами надзвичайно ускладнювали розбудову парафіяльної мережі й усталення єпархіальної границі Київської митрополії. Тому початково територіальна структура Галицької єпархії (виразно місійна) не була самостійною й лише згодом організаційно виокремилась в намісництво.

3. Етнічне обличчя регіону

Матеріали археологічних досліджень показують, що регіон Східних Карпат і Пруто-Дністровського межиріччя у XII ст. заселяли нащадки тиверців та гето-даки (волохи), а також галицькі “вигінці” й літописні бродники (щодо їхнього етнічного походження та роду занять думки науковців різняться)⁵³. Група джерел XV–XVIII ст. підтверджує етнодуалістичність Молдавського князівства. Головні етнічні групи – русини й волохи – склали основу населення регіону, відмінності суспільного статусу яких навряд чи можна вважати суттєвими. Структуротворче значення обидвох етнічних груп відображене в назві країни⁵⁴, яка стереотипно фігурує в молдавських і візантійських джерелах⁵⁵. Інформація про етнічний склад Карпато-Дністровського регіону збереглася також у географічному трактаті Абу-л-Фіди “Впорядкування країн” (“Таквім-ал-булдан”) та його історичних “Анналах” (“Кітаб ал-мухтасар фі алхбар”). Арабський географ називає ці землі терміном “білад авлак-ва-р-рус”, що, згідно із сучасною інтепретацією, означає країну, в якій спільно живуть волохи та русини, тобто “землю волохів і русинів”. За словами І. Коновалової, таке окреслення “дуже докладно відображає етнічну ситуацію, що склалася на початку XIV ст. у Карпато-Дністровському регіоні”⁵⁶. Йдеться про політичний та економічний вплив

⁵² Русанова І. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981. – С. 83.

⁵³ Див. про це: Pritsak O. Deremela–Brodnyky // International Journal of Slavic Linguistic and Poetics. – 1965. – Vol. 9. – P. 82–96.

⁵⁴ Руссев Н. Волохи, русские и татары... – С. 96.

⁵⁵ Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 241–245, 494–495; Hurmuzaki E. Dokumente

privitoare... – Vol. 14, pars 1. – P. 19–20. Див. також: Голубинский Е. Е. Краткий очерк... – С. 331; Григорович В. И. Что значит Росохлая... – С. 49–50; Spinei V. Moldova... – P. 42; Theodorescu R. Bizanț, Balcani, Occident... – P. 213; Czamańska I. Moldavia i Wołoszczyzna... – S. 22; Однороженко О. Родова геральдика... – С. 4.

⁵⁶ Коновалова И. Г. Арабские источники... – С. 61–62.

на цей край Галицько-Волинської Русі, наслідки масштабної слов'янської колонізації, що почасті продовжувалася і на початку XIV ст., та зростаючу динаміку заселення регіону волохами із сусіднього Угорського королівства (передовсім Мараморощини). Водночас дані Абу-л-Фіди, засвідчують особливість тогочасної етнополітичної й релігійної ситуації у Дністровсько-Дунайських степах – їхню подвійну підлеглисть Візантії та Болгарському царству часів правління Федора-Святослава⁵⁷.

Русини, без сумніву, переважали в Північній і, частково, Південній Буковині (Сочавська волость). Разом із волохами й іншими етносами, вони брали активну участь у колонізації Дністровсько-Прутського межиріччя, посиленій після вигіснення монголо-татарських військ за Дністер у Дике Поле в 60–80-х роках XIV ст. Руське населення досягло центральної частини Молдавії – Бирладського плато, де джерела XV – початку XVI ст. фіксують численні поселення з цими (і дуже подібними) назвами “Руси”, “Руши” тощо⁵⁸. Один зі списків літопису Григорія Уреке XVII ст. оповідає, що коли волоські пастухи з Мараморощини під час полювання досягли сучасної Сочави, то виявили там пасіку русина Єдка (Яцька). Той, за літописним переказом, “як дізнався про поселення марамурешців, відразу ж попрямував і він у країну ляхів, привів багато русинів й оселив їх на річці Сучава вверх і по Сірету до Ботошан”⁵⁹. У північній частині Молдавського князівства в XIV–XV ст., згідно з висновками Л. Польового, “виразно виокремлюється суцільний масив східнослов'янських за походженням топонімів, ...який охоплює всю Буковину й північну частину Дністровсько-Прутського межиріччя, до центральних областей Молдавії... Русинсько-українська топоніміка півночі Молдавії з'єднується з топонімікою України, складаючи єдиний масив поширення характерного спектру слов'янських формантів, особливо суфіксів *-івці*, *-інці*, також на території Галичини та Поділля”⁶⁰. За підрахунками науковця, у середині XIV ст. східнослов'янське (руське) населення кількісно домінувало

⁵⁷ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 93.

⁵⁸ Я. Ісаєвич стверджував, що “первісно на всій території Молдови були східнослов'янські оселі, але в XIII–XIV ст. сюди прибула значна кількість романізованого населення із Західних Карпат; частина місцевих жителів злилася з новими поселенцями, решта зосередилась у північних і західних волостях новоствореного князівства. ...Більш-менш тривка етнічна межа між українцями і румунами була встановлена після закінчення першої хвилі східнороманської колонізації у XII–XIV ст.”: Ісаєвич Я. Західні та південно-західні межі української етнічної території від Середньовіччя до середини XIX століття: джерела та інтерпретації // Україна: культура спадщина, національна свідомість,

державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 38. Див. також: *Його ж.* Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму // *Його ж.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 68–69; *Його ж.* Формування західної межі української етнічної території // *Історія української культури: у 5 т.* – Київ, 2001. – Т. 2. – С. 31–32.

⁵⁹ Цит. за: *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього Середньовіччя та нового часу). – Чернівці, 2008. – С. 36.

⁶⁰ *Полевой Л. Л.* Очерки исторической географии... – С. 104–106.

в 322 сільських поселеннях Молдавського князівства (майже 40 % від усіх поселень), а в першій третині XV ст. – у 302 селах (26,5 %) ⁶¹. Натомість волоських поселень, за даними молдавської історіографії, було значно більше ⁶². Дослідник соціальної та етнічної історії Молдавії Микола Руссев також звертає увагу на панівний у тогочасній Молдавії білінгвізм і визнає рівну участь русинів та волохів у створенні Молдавської держави ⁶³.

Історики загалом згодні, що на південь від Дністра і букових лісів простягався степ, який, здебільшого, займали кочовики ⁶⁴. Тому хоч землі між Східними Карпатами та Дністром аж до Нижнього Дунаю у XI–XIII ст. і заселяла східнослов'янська людність разом з іншими етносами, це були переважно місійні терени для християнських Церков різних юрисдикцій. Поряд зі слов'янами й волохами, в Русо-Влахії жили половці (кумани), які мали свої кочів'я та здійснювали набіги на Балкани. Вони з'явилися у Північно-Дунайському регіоні наприкінці XI ст., що призвело до ізоляції північнодунайських волохів-румунів від західних і південних слов'ян. Спершу половці контролювали тільки південь Молдавії, проте згодом зона їхнього розселення та впливу покрила більшу частину території Дунайської рівнини та земель на схід і південь від Карпат, а також Угорське королівство. Вважається, що в залежність від них у цьому регіоні потрапили й тогочасні волохи, які нав'язали з куманами певні форми співжиття ⁶⁵.

Половців частково християнізувала Східна Церква, домініканські місії 1221–1223 рр. та архієпископ естергомський з Угорщини Роберт. Останнього папа Григорій IX у липні 1227 р. номінував легатом “для половців і бродників” (“in Cumaniae et Brodnic terra”) та дозволив хрестити місцеве населення, будувати храми й поставляти єпископів. У 1226 р. угорський король проголосив свій сюзеренітет над Куманією, а під 1229 р. джерела згадують половців серед угорських військ Бели IV в його поході до Галичини. Приблизно у 1227–1228(1229?) р. на теренах між Карпатами та річками Дунай, Олг і Серет (Сирет, Сірет), тобто в Нижньому Подунав'ї (майбутніх Валахії та Південній Молдавії), Григорій IX заснував Половецьке католицьке єпископство з центром у Мілково (Мілко) на березі притоки Серету. Нова латинська

⁶¹ Полевой Л. Л. Очерки исторической географии... – С. 113. Усього на території Молдавського князівства в середині XV ст. налічувалося близько 1700 (за іншими даними 1600) сільських поселень, а також міста Байя, Білгород, Камен (П'ятра), Нямц, Роман, Серет (Сирет, Сірет), Сочава, Хотин, Чернівці, Ясси та ін. Наприкінці століття населення держави, за приблизними підрахунками, становило 220 тис. осіб: История Республики Молдова. – С. 34, 39–42.

⁶² Див.: Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 41–45.

⁶³ Руссев Н. Волохи, русские и татары... – С. 93–95.

⁶⁴ Котляр Н. Ф. Формирование территории... – С. 107–109, 112, 115–116, 168–170; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 52; Винокур І. С. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. – Київ; Галич, 1998. – С. 31–34; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки. – Київ, 1998. – Т. 5. – С. 148–149; Лукомський Ю. Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 294–297.

⁶⁵ История Румынии. – С. 140–142.

дієцезія, яку очолив домініканський монах Теодорик (Теодоріх), підлягала безпосередньо Апостольській столиці, не входячи до церковних адміністративних структур Угорського королівства⁶⁶. Католицькі місіонери розгорнули активну діяльність, причому всі “псевдоепископи” східного обряду були усунуті зі своїх кафедр і замінені вікаріями Теодорика. Границі дієцезії частково локалізуються за папським посланням до майбутнього короля Угорщини Бели (1235–1270) від 14 листопада 1234 р. Згідно з цим документом та іншими джерелами першої половини XIII ст., дієцезія Куманії охоплювала “землю Бирса” на південному сході Семигороду з м. Брашів (ймовірна резиденція половецького єрарха, який, проте, не мав свого кафедрального храму) та “землю секеїв”, розташовану на північ і північний схід від “Бирси” (тобто райони, які входили до сфери політичних впливів Угорського королівства, а не Галицької Русі). На сході границі дієцезії тягнулися західніше р. Серет. Водночас послання інтерпретує волохів у Східному Прикарпатті як православних, що “приймають усі церковні таїнства не від... єпископа половців..., а від якихось псевдоепископів, які дотримуються обрядів греків”, – папа наказав призначити для них окремого вікарія латинського єпископа Куманії. Інший документ – послання половецького єпископа Теодорика до деканів секейських громад (1229) навіть вказує на перехід частини секеїв і саксів (германців) у православну віру, зумовлений, серед іншого, протегуванням королів Угорщини над половцями, а також економічними чинниками (спробою ухилитися від сплати церковної десятини). В. Пашуто вважав, що Половецьке єпископство спричинилося до переселення в Угорщину орди хана Котяна, – той під час монгольської навали звернувся до Бели IV з проханням надати прихисток, висловивши готовність прийняти католицизм. Куманська дієцезія (“*Terra episcopi Comanorum*”) припинила існування у 1241 р. внаслідок монгольської навали, однак домініканські та францисканські місії в цьому регіоні перебували і в наступному столітті⁶⁷.

Батигів похід змінив етнічне обличчя населення Пруто-Дністровського межиріччя, про що свідчать виявлені тут поховальні комплекси тюркських кочовиків. Після 1241–1242 рр. на цих теренах утвердилися місцеві правителі

⁶⁶ Обставини відкриття половецької дієцезії з’ясовують: *Пашуто В. Т.* Половецкое епископство // *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen: Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag.* – Berlin, 1966. – S. 33–40; *Suttner E. Ch.* Kirche und Theologie bei den Rumänen von der Christianisierung bis zum 20. Jahrhundert. – Freiburg, 2009. – S. 25–26.

⁶⁷ *Пашуто В. Т.* Половецкое епископство. – S. 36–38; *Князький И. О.* О половецких епископиях // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1980. – С. 244–251; *Его же.* Половцы в

Нижнем Подунавье // *Вопросы истории.* – 2000. – № 3. – С. 121–129; *Рабинович Р. А.* Искушение “волошским орехом”, или балканские волохи и русские волхвы // *Stratum plus.* – 2000. – № 5. – С. 376–378; *История Республики Молдова.* – С. 29; *Dobre C.* The Mendicants’ Mission in an Orthodox Land: A Case Study of Moldavia in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // *Annual of Medieval Studies at Central European University.* – 2003. – Vol. 9. – P. 227–234; *Осіян О.* Поширення християнства серед половців в XI–XIV ст. // *Київська старовина.* – 2005. – № 2. – С. 4–6; *История Румынии.* – С. 153–154.

Золотої Орди з резиденціями, можливо, в містах-фортецях Костешти⁶⁸ (за 35 км на південь від сучасного Кишинева) і Старий Ортеїв (Старий Орхей) у долині Дністра (відомий як Нове Місто – Єнгі Шахр, Шахр ал-Джедід)⁶⁹. Натомість інші кочові народи – аланів (зокрема аланська за походженням назва м. Ясси) й половців – татари розселили в центральних і південних районах майбутньої Молдавської держави. Загалом Золотій Орді вдавалося утримувати тут свої позиції до 1370 р.⁷⁰ На переконання Мирона Кордуби, який засигналізував проблему територіального поширення володінь Чингізидів у регіоні, південна частина Східних Карпат підпала під безпосередню владу ординців (згадка 1279 р. про Милківську дієцезію – відновлену Половецьку єпархію з центром у Мілково “на татарському кордоні”). Вчений стверджував, що Середнє Подністрів’я, яке ввійшло до татарських володінь (до околиць Бакоти: невдовзі вона також перейшла під контроль баскаків), могло укладати певну територіальну єдність із Русо-Влахією⁷¹. Це, до речі, опосередковано доводять претензії подільських князів Коріатовичів на молдавський престіл в останній третині XIV ст.⁷²

Наявність аланів, половців-куманів і татар у Карпато-Дністровському межиріччі упродовж XII–XIV ст. засвідчує, що, по-перше, в цей період не могло бути й мови про функціонування єдиного територіального простору Галицької єпархії в Русо-Влахії, а, по-друге, що до місцевих осередків Православної Церкви належали не лише русини та волохи, а й інші етноси. Тому проживання руського населення в тому чи іншому регіоні Русо-Влахії не може бути остаточним і достатнім аргументом на користь належності відповідного терену до Галича. Водночас матеріали археологічних досліджень виявляють, що на півночі сучасної Молдавії частина сільських поселень збереглася і після монгольської навали, поповнюючись переселенцями з півночі. Давньоруські поселення продовжували існувати й у центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя в період інтенсивних половецьких набігів аж до появи тут військ Чингізидів. Деякі науковці вважають, що Верхнє й почасти Середнє Подністрів’я та

⁶⁸ Матеріали археологічних досліджень цього золотоординського міста (зокрема, проведені в 1993 р.) підсумовує стаття: *Тельнов Н. П., Рябой Т. Ф.* Золотоординский город у с. Костешты в Молдавии // *Stratum plus*. – 2000. – № 5. – С. 108–118.

⁶⁹ *Абызова Е. Н., Бырня П. П.* Исследования в Старом Орхее в 1977–1980 гг. // *Археологические открытия в Молдавии в 1979–1980 гг.* – Кишинев, 1983. – С. 53–76; *Бырня П. П., Рябой Т. Ф.* “Новый Город” золотоординского времени в Молдавии // *Запорізьке козацтво в пам’ятках історії і культури. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.).* – Запоріжжя, 1997. – Секц. 1–2. – С. 7–11; *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі

та в Західному Причорномор’ї як проблема історії України XIV ст. // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – 2006. – Вип. 10. – С. 115.

⁷⁰ *История Румынии.* – С. 181–182.

⁷¹ *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покутю до смерті Стефана Великого // *Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904).* – Львів, 1906. – С. 3–4.

⁷² Див. розгляд цього сюжету в: *Мицько І.* *Cherchez la femme* або генеалогічний аспект історії Подільської держави // *Семінарій “Княжі часи”.* – Львів, 2002. – С. 31.

Верхнє Попруття надалі залишалося територією Галицької Русі⁷³. Після перемоги литовських військ над татарами на Синіх Водах близько 1362 р. ці землі почало залюднювати руське населення, яке витіснило татаро-куманів. До того литовські князі поширили свої володіння не тільки до Чорного моря, а й на правий берег Дністра, де на початку XV ст. з'явилася низка руських міст, частина ще давньокиївського родоводу⁷⁴. Такі пізніше молдавські міста, як Білгород, Кілія, Сочава, Хотин та Ясси, також мали “давньоруське обличчя” і відіграли одну з визначальних ролей у розвитку молдавської державності й культури.

Східні романці – волохи⁷⁵ (у “Повісті минулих літ” уперше згадані під 898 р.) осідали здебільшого в гірських і передгірських лісистих районах Східних Карпат, заселених раніше слов'янськими племенами тиверців та уличів, яких витіснили на північ печеніги. Волохи прийняли християнство за візантійським обрядом та освоїли слов'янську писемність, яка аж до середини XVII ст. була основою їхньої духовної культури, що поєднувала фракійські, романські та слов'янські елементи⁷⁶. У XIII–XIV ст. романізоване населення поступово витіснило слов'ян із Західних Карпат у північні й західні волості Молдавського князівства⁷⁷. Молдавське літописання

⁷³ Федотов Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян (VI–XIII вв.). – Кишинев, 1974. – С. 9; Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. – С. 83.

⁷⁴ Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 31–32. Дипломатичні контакти Великого князівства Литовського з Молдавією цього періоду простежує: Мікалаєва Л. Адносіны ВКЛ і Малдаўсага княства ў канцы XV – першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2009. – № 5. – С. 11–17.

⁷⁵ Див. підсумкову працю з історії волохів – предків молдаван і румунів: *Istoria românilor / Red. Acad. Ș. Ștefanescu și T. Mureșanu. – București, 2001. – Vol. 1–4*. Нещодавно оригінальну й водночас дискусійну концепцію етногенезу волохів запропонував дослідник із Кишинева Роман Рабинович: “Решая проблему поиска предков исторических волохов, мы выдвинули гипотезу о цепочке этнических перевоплощений народа, носителя этнонима “волохи”. Народ “между германцами и кельтами” оказался в зоне контактов с “лесным” миром Восточной Европы и в силу различных обстоятельств, в том числе движения готов (“готское посредничество”), испытал его сильнейшее влияние. Нашествие гуннов привело к тому, что волохи разделились:

часть осталась в Восточной Европе, часть двинулась на запад, к Дунаю. Оставшихся, окончательно принявших балтский “облик”, судьба связала с мерей, с пришедшими в регион славянами и Древнерусским государством. Оказавшиеся на западе волохи частью осели в Карпато-Балканском регионе, где, по-видимому, были ассимилированы, а частью передвинулись в Восточно-Альпийскую область. Через несколько столетий последние, уже будучи латиноязычными, мигрировали и в область Карпат и на Балканы, где и стали хорошо известны, как знакомые нам восточнороманские волохи”. Див.: Рабинович Р. А. Искушение “волошским орехом”... – С. 262–390 (цит. на с. 370).

⁷⁶ Молдавська й румунська історіографія традиційно вважають землі Внутрішньокарпатського плато і Карпатських гір на час переміщення сюди східнороманського населення безлюдними або малолюдними, стверджуючи, що східних слов'ян у цьому регіоні було небагато: *История Республики Молдова. – С. 30–32*.

⁷⁷ Полевой Л. Л. Очерки исторической географии... – С. 29–42. Генезу молдавської державності пізнього Середньовіччя та нового часу висвітлює класична праця румунської історіографії: *Iorga N. Geschichte*

дотримується “офіційно-державної” версії про обезлюднення території (нібито з огляду на татарську небезпеку) на час приходу сюди з-за Карпат, із Мараморощини (Марамуреша), волоського воєводи Драгоша (або ж воєводи Богдана). Так, Бистрицький літопис повідомляє, що “в лѣто 6867 (1359) прииде Драгоше воєвода от Угорской земли, от Марамурыша, за туром на лов и господствовал 2 лѣта”⁷⁸. Насправді ж у Карпато-Прутське межиріччя воєвода Богдан переселився лише з невеликою дружиною. Яскраво відображений у місцевій історичній традиції “Великий перехід волохів” був не масштабною акцією переселення, а політичним актом молдавської знаті в її боротьбі з угорським пануванням⁷⁹. Села на волоському праві виникли також у Галичині (як вважається – від останньої третини XIV ст.), коли вона перейшла під владу Угорського королівства й нею управляв угорський намісник Володислав Опольський. Колонізація гірських районів Прикарпаття здійснювалася саме за посередництва пастухів-волохів, які прибували до Галицької Русі з Мараморощини й Молдавії⁸⁰.

des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. – Gotha, 1905. – Bd. 1–2. Див. також новішу монографію: *Gorovei Ș. Întemeirea Moldovei: Probleme controverse*. – Iași, 1997. Уявлення західноєвропейських учених про культурну й соціально-політичну модель наддунайських князівств сфокусовані у працях: *Alzati C. Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiesa ed etnie nel tardo '500*. – Milano, 1981; *Suttner E. Ch. Kirche und Theologie...* – S. 18–24 (автор зосереджує увагу на обставинах християнізації східнороманського населення, пов'язуючи її насамперед з інституційними впливами Болгарського царства та Угорського королівства).

⁷⁸ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – Москва, 1976. – С. 24. Ту саму історичну легенду дослівно цитують і два Слов'яно-молдавські літописи (1359–1504 і 1359–1512) та Молдавсько-польський літопис (1352–1564): там же. – С. 57–58, 60, 105.

⁷⁹ История Румынии. – С. 196; *Чучко М. “И взят Бога на помощь”...* – С. 36.

⁸⁰ Міграція волохів у Мараморош розпочалася, напевно, ще наприкінці XIII ст., у 30-х роках XIV ст. вона вже стала масовою: *Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w różnym średniowieczu. Wyd. 2-e, uzupełn.* – Lublin, 2004. – S. 11–12, 24–25, 29–30, 56–57, 65–66, 71–77). За різними підрахунками, в Галицькій Русі (в межах пізнішого Руського воеводства) існувало близько 300 поселень

на волоському праві. У самій лише Галицькій землі їх було понад 50. Вони розташовувалися не тільки в її південних гірських районах, які мали придатні для випасу овець полонини, а й на рівнинних просторах, зокрема в долинах річок Дністер, Луква, Гнила Липа, Золота Липа і Біла Бистриця, де “волохи” займалися рільництвом і скотарством (усього 73 “волоські села”). Натомість у Львівській землі села на волоському праві (їх налічено до 49) були сконцентровані переважно навколо Дрогобича, Жидачева та Стрия, а також у північно-східній частині повіту (околиці Гологір та Олеска): *ibidem*. – S. 79–97, 124–165. Див. рецензію на цю монографію Юрія Зазуляка: Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2003. – Вип. 38. – С. 729–736. Загалом високо оцінюючи роботу Іжегожа Явора, рецензент наголошує на дискусійності окремих його твержень і висновків, які потребують кореляції й подальшого фахового обговорення. Найгрунтовніше в українській історіографії дослідження проблеми волоської колонізації – монографія: *Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: Історичні нариси*. – Львів, 2004. Пор. також: *Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.* – Київ, 1976. – С. 14–76. Окремі сюжети, пов'язані з волоською колонізацією в Галичині, розглянуто в: *Гرابовецький В. В. Селянське повстання на*

Упродовж другої половини XIV ст. і наступних століть відбувалася інтенсивна міграція до Молдавії як із Семигороду (Трансильванії), так і руських земель, зокрема Покуття, Поділля та пізнішої Брацлавщини. Разом із русинами і волохами, сюди прибували також саси (німці), секеї та угорці: назва першої столиці Молдавії – Бая (Байя) походить від угорського слова “рудник”, “копальня” (слов’янський відповідник – Баня). Крім утеч та організованих переселень, русини потрапляли до Молдавії також як бранці⁸¹. Другий Путнянський літопис, інформуючи про успішний для Стефана Великого похід на руські землі, згадує полонених, яких привів господар: “В лѣто 7006 (1498) ...иде Стефан воевода въ Лѣдскою землю и плѣни #, и въз#т 2 града, Теребул и Подхаецъ, и съжеже их, и приведе многы люди въ свою землю”⁸². Мандрівник Блез де Віженар, відвідавши цю країну в 1576 р., зауважив поширення тут, окрім волоської, також “руської та слов’янської мов”. Літописець XVII ст. Уреке визнавав, що “третина молдавського населення говорить руською мовою”. За свідченнями молдавського воеводи-просвітителя початку XVIII ст. Димитрія Кантемира, руська була найрозповсюдженішою серед тих, “які мешкають на кордоні з Поділлям”. Про руське домінування у Північній Буковині дізнаємося також з оповіді Лестара Дьюлафі, секретаря семигородського князя, який 1577 р. побував у Чернівцях⁸³.

Динамічне зростання волоського населення на схід від Карпат від кінця XIII ст. (здебільшого переселялося з теренів Угорського королівства, культивуючи тваринництво), а також інтенсивна слов’янська міграція з руських земель (передовсім Галицько-Волинської Русі) стали вирішальними чинниками появи Молдавської держави на мапі Європи.

4. Галич після Галича: утворення Молдавської держави

Втрата Галицькою єпархією (митрополією) величезної за площею та протяжністю кордонів території Пониззя (Русо-Влахії) безпосередньо

Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 років (з історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії). – Львів, 1979. – С. 42–44.

⁸¹ Про один із нападів на руські землі молдавського воеводи Богдана (1509) Молдавсько-польський літопис розповідає: “Anno 7017. 29 juni, w piątek, przeszedł Bogdan voievoda przez Niestz swoimy voisky, a v sobote przisedł pod Camieniecz, a w niedzielę, prima july, posedł sz woiski swemy, poczawsi od brzegu Niestra asz do granicz litewsky i palil, vovoal ziemię Polską. I przisedł pod Rohatin i Rohatin spalil i dobył i barzo wielie pobral skarbow, liudzi i plonu wselakiego. Bil w ten czas i pod Lvovem i potem zasz pusczył voiska pod Ploniny i sila zamkow i miast popalil i liudzi wielie prziviod

do Voloch”: Славяно-молдавские летописи... – С. 111. Описаний молдавський напад підтримали на Покутті місцеві руські шляхтичі: *Грабовецький В. В.* Селянське повстання... – С. 80.

⁸² Славяно-молдавские летописи... – С. 73. Опис походу на Галицьку Русь і Поділля маємо й у Бистрицькому літописі: там же. – С. 33. Подібний виклад подій під тим самим роком наводить також Молдавсько-польський літопис: “Anno 7006... posedł Steffan voievoda do ziemie Polsky, voioval ią i dobył duv zamkov, Trębowli i Podaiecz, i spalil; do ziemie szvei tesz prziviodl ludzi wielie”: там же. – С. 110.

⁸³ *Ісаєвич Я.* Західні та південно-західні межі... – С. 38–39; *Кантемир Д.* Описание Молдавии. – Кишинев, 1973. – С. 6–7.

пов'язана з утворенням у Дністровсько-Карпатському регіоні наприкінці 50-х років XIV ст. Молдавської держави. Терени пізнішої Молдавії поступово, але невпинно усамостійнювалися – як політично, так і релігійно – від Галича. За припущенням частини науковців, територіально-політичне утворення “Караула” (“Чорна Влахія”) та “Країна волохів і руських” виникли у Східному Прикарпатті в перші десятиліття монгольського панування й саме ці землі в актах Царгородського патріархату фігурують під назвами “Мавровлахія”, “Молдославія” та “Росовлахія”⁸⁴. Водночас у попередній період у регіоні не могло виникнути такого типу протодержави, яка відіграла б роль буферної зони між Галицькою Руссю й Куманією. На її відсутність непрямо вказує хоча б той факт, що, як слушно зазначає А. Городенко, в титулі, який у 1206 р. одержав угорський володар Андрій, – “короля Галичини, Лодомерії, Куманії та Болгарії” – ще немає згадки про ще якесь державне утворення. Отже, “територія майбутнього Молдавського князівства входила частково до складу Галича й Куманії”⁸⁵, однак границя між ними не була сталою і детермінувалася військовими успіхами кожної зі сторін, а за часів князя Романа Мстиславовича могла сягати й берегів Дунаю.

Після успішного для Польщі й Угорщини походу на Галицьку Русь у 1340–1341 рр. угорський король Людовик (Лайош) Анжуйський поступово взяв під контроль територію на південний схід від Карпат, відтіснивши татар із Дністровсько-Прутського межиріччя до устя Дністра й Дунаю – вирішально на це вплинула перемога угорців у битві в околицях м. Роман 1345 р. Як ствердив Ярослав Дашкевич, уже після перших перемог Угорщини над золотоординцями, угорська сфера впливу поширилася у другій половині 1340-х роках до Серету, а в окремих районах, напевно, – і до берегів Пруту, а наприкінці 40-х – на початку 50-х років того ж століття охопила й сусідню з Трансильванією Прославію – татарську “протодержаву”, відому в пізніших джерелах як Брацлавська тьма. На землях, що раніше належали до Галицько-Волинського князівства, приблизно в 1352–1353 рр. було засновано угорську марку з центром у м. Молдова (Moldvabánya) на березі однойменної ріки (пізніше одержала назву Байя)⁸⁶. Припускають, що до відходу татар із Русо-Влахії спричинилася також епідемія чуми, яка в 40-х роках XIV ст. винищила більшість татарської людності. У 1347 р. угорці відновили й латинське єпископство в Мілкові⁸⁷. Загалом контроль Угорського королівства над Карпато-Прутським регіоном був тоді радше

⁸⁴ Гюзелев В. Извори за средновековната история на България (VII–XV вв.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. – София, 1994. – Т. 1. – С. 215–216, 227, 231–235; Коновалова И. Г. Арабские источники... – С. 73–75, 91–92.

⁸⁵ Городенко А. Галицко-волошские связи... – С. 87–88. На переконання М. Руссева, “незалежно від дати приходу Драгоша ясно, що в Східному Прикарпатті у другій половині XIII ст. вже існувало політичне

утворення, яке перебувало в залежності від монголів і періодично зазнавало нападів з їхнього боку”: Руссев Н. Волохи, русские и татары... – С. 96.

⁸⁶ Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – 1994. – Вип. 5. – С. 60–62.

⁸⁷ История Румынии. – С. 183–184; Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 20.

формальним, аніж реальним саме це, поряд із тісною пов'язаністю Русо-Влахії із Семигородом (зокрема, Мараморощиною), й уможливило появу незабаром на мапі Європи нового державного утворення. Проте ліквідація Литвою та Угорщиною татарської гегемонії призвела до певного штучного поділу цих земель, які досі творили територіальну спільність (Покуття, Пониззя і Русо-Влахія), зумовлену домінуванням тут від 1240-х років й аж до середини XIV ст. татар. У такому контексті стають зрозумілими наполегливі спроби князів Коріатовичів, які у другій половині XIV ст. володіли Поділлям, опанувати Молдавією. Використовуючи належність Галицької Русі, Поділля та Русо-Влахії до Галицької митрополії (єпархії), Юрій Коріатович намагався навіязати тісніші контакти із новоутвореним Молдавським господарством⁸⁸. Однією з причин зацікавлення Коріатовичів Молдавією була потреба організувати спільну боротьбу з татарами, а також прагнення реалізувати свої “законні права” на молдавський престіл. Супрасльський літопис – єдиний з-поміж руських літописів – повідомляє про запрошення Юрія Коріатовича на престіл та його отруєння напередодні інтронізації⁸⁹. Напевно, в червні 1374 р. Юрій Коріатович справді здійснив спробу здобути престіл за умов політичної дестабілізації в Молдавії у зв'язку зі смертю воєводи Лацка. Очевидно, князь тоді не захопив столиці держави, але йому вдалося утвердитися у її східній частині – Бирладській волості, де його, як писав Матвій Стрийковський, і поховано. Мовчання молдавських літописів про цей історичний епізод може пояснюватися католицьким віросповіданням князя – православні джерела (зокрема пом'яники) не занотували його у своїх диптихах. Після загибелі князя його брат Костянтин, який панував на Поділлі, мав певні політичні впливи в Молдавії та навіть міг контролювати північні волості господарства.

Виникнення нового державного утворення спровокувало у 1359 р. похід на терени колишньої Русо-Влахії польського короля Казимира Великого, який називав себе “дідичем” Галицько-Волинської Русі та прагнув повернути “галицькому доменові” Східно-Карпатський регіон. Безпосереднім приводом до походу Казимира стало, мабуть, захоплення Серета, яке здійснив, найправдоподібніше, воєвода Богдан⁹⁰. Польща потрактувала акцію як “ще

⁸⁸ *Czamańska I.* *Moldawia i Wołoszczyzna...* – S. 24–25, 41–50.

⁸⁹ Супрасльська летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 17. – Стб. 82; Хроника литовская и жемоитская. // ПСРЛ. – Москва, 1975. – Т. 32. – Стб. 139. Інше писемне джерело, де Юрій Коріатович фігурує господарем Молдавії, – його грамота про надання с. Жубровці білгородському намісникові Якші Літавору, яку багато дослідників вважають фальсифікатом: *Costăchescu M.* *Documentele moldavenești înainte de Ștefan cel Mare.* – Iași, 1933. – Vol. 1. – P. 1–4. Ці погляди, зокрема,

репрезентує: *Panaïtescu P. P.* *Jurii (Jourg) Koriatovic, prince lituanien et la Moldavie // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: у 2 т.* – Київ, 1928. – Т. 1. – С. 462–465.

⁹⁰ Ігор Мицько доводить наявність “кровних прав” воєводи волохів Богдана на Молдавську державу. На підставі реконструкції поминального реєстру нащадків воєводи – бояр Рогатинських у синодику Унівської лаври дослідник дійшов висновку про спорідненість Богдана (його

один етап підпорядкування руських земель” і намагалася схилити на свою сторону шалки терезів у польсько-угорському протистоянні за Серет. Поразка польських військ від воєводи Шипинської землі Петра в букових лісах поблизу Шипинців призупинила польську експансію на колишні землі Королівства Русі: Казимир III змушений був обмежитися завоюванням частини Галичини та Поділля. Невдача походу спричинила в Марамуреші (Марамороші) ще того ж року повстання проти угорського панування, після придушення якого волоський воєвода Богдан із прибічниками змушений був перебраться через гори до Русо-Влахії. Тут у 1365 р. він підняв нове антиугорське повстання та перетворив військову територіальну одиницю Анжуйської династії – марку – на самостійну державу⁹¹.

Внутрішні усобиці в Золотій Орді середини XIV ст. дали змогу населенню Карпато-Дністровського межиріччя позбутися залежності від татар. Ці події збіглися із приходом до регіону Драгоша і правлінням воєводи з Марамороша Богдана I (1359-1361–1365 або 1361-1363–1367), ймовірно, – русина за походженням, що традиційно вважається початком становлення Молдавської держави. На сьогодні найдостовірнішою видається концепція, згідно з якою на теренах пізнішого князівства до 1359 р. – “офіційно-літописної” дати заснування Молдавії – одночасно існувало декілька політичних осередків влади – протодержав. Одне з цих утворень (з центром у Радівцях) на чолі з Богданом, як припускають, склалося на землях, які раніше належали до держави Романовичів. Інший осередок, що перебував під угорським впливом, контролював Драгош. Ще одну протодержаву локалізують у м. Серет – до 1340-х років включно вона входила до сфери впливів Галицької Русі та була інкорпорована до Молдавського князівства за часів Богдана або ж воєводи Драгоша. У Сереті, згодом, міг сидіти воєвода Лацку (Lațcu) – майбутній господар Молдавії, якого ототожнюють з легендарним вождем Луціусом Апровіанусом (Lucius Arovianus). Найвірогідніше, у 1359 р. Драгош, пануючи в центрі історичної Молдавії, поширив владу на північно-західні терени Русо-Влахії з центром у Радівцях, раніше підконтрольні Богданові. Так він об’єднав обидві протодержави, ставши фактичним “засновником” Молдавського господарства⁹².

хресне ім’я, згідно з інтерпретацією автора, – Михайл) з місцевими володарями Пониззя по жіночій лінії, а через них – і з князями Коріатовичами: *Мицько І. Cherchez la femme...* – С. 24–25, 28.

⁹¹ История Румынии. – С. 184–186, 238–240. Щоправда, у 1378–1387 рр., коли угорцям вдалося відновити своє панування у Галицькій Русі, Молдавія тимчасово повернулася під зверхність Анжуйської династії: там же. – С. 187; *Чучко М.* “И възят Бога на помощь”... – С. 20–21. Генезу й початковий період історії Молдавської держави висвітлено в: История Республики

Молдова. – С. 34–38. Згідно з офіційною концепцією, стосунки між слов’янським і волоським населенням назагал були мирними – з огляду на великий обсяг вільних земель та відмінний спосіб ведення господарства обома етносами – та сприяли формуванню “молдавської народності”.

⁹² Молдавська літописна традиція початки своєї держави пов’язує із кількарічним автономним існуванням військової марки на чолі з Драгошем і Чулешти й марамороськими боярами, яка об’єднала волоські політичні утворення, що вийшли з-під впливу Русі й Золотої Орди.

Майже водночас з польською анексією галицьких земель (1387) та смертю короля Людовіка I, єдиний територіальний простір Галицько-Волинської Русі фактично припинив існування. Це відкрило перед молодю Молдавською державою перспективи долучитися до претендентів на “галицьку спадщину”. І справді, ціною визнання васальної залежності від Польщі воеводі Петрові (Петру) I Мушату (1375–1391) вдалося приєднати так звану Шипинську (Шепенецьку) землю із фортецями Хмільв, Хотин і Цецин, заселену переважно русинами, а також позбавитися нав’язливої “опіки” Угорщини. У вересні 1387 р. у Львові господар склав ленну присягу Короні Польській (її молдавани розглядали як підтвердження рівноправного контракту між партнерами, з обопільними зобов’язаннями та правом на суверенітет). Попри ленну залежність від Польщі, Молдавське князівство перебувало також під покровительством Угорського королівства. Це пояснюється тим, що свою державність волохи формували на теренах, які формально належали до угорських володінь – їх визволили від татарського панування саме угорські королі. До того ж, перші господарі вважалися підданими Корони святого Стефана як її воеводи і князі в Мараморощі⁹³.

Ленна присяга 1387 р. на тривалий час визначила зовнішньополітичні пріоритети Молдавії. Тоді ж вона отримала (очевидно, як феода) від Польщі важливий стратегічний пункт – фортецю-порт Аспрокастрон (інші його назви – Білгород, Монкастро, Четатя-Албе) на Дністровському лимані з багатою колонією генуезьких купців, який до цього перебував у залежності від Литви. Окрім цих теренів, Петро I Мушат упродовж 80–90-х роках XIV ст. приєднав до свого домену південно-західні землі Дністровсько-Карпатського регіону, на які поширювався політичний вплив Угорщини,

Історіографічний огляд проблеми генези Молдавської держави подано у: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna... – S. 26–28, 35–37.* Сфрагістичні символи воевод Молдавії до середини XVI ст. з майже виключно руськомовними легендами, описав: *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. – Харків, 2009. – С. 65–71, 208–227.

⁹³ Восстання молдавські господарі в особі Стефана III Великого склали ленну присягу Польському королівству в Коломиї 1485 р. Тексти ленних присяг молдавських господарів і бояр наведено: Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. – С. 26–27 (док. № 11); Грамоти XIV ст. Упоряд., вступ. ст., комент. і словники-показчики М. М. Пещак. – Київ, 1974. – С. 120–121, 125–128, 148 (док. № 62, 65–66, 83);

Уляницький В. А. Матеріали для історії взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахії и Турції въ XIV–XVI вв. // Чтенія въ императорскомъ Обществѣ історіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. – 1887. – Кн. 3. – С. 50–52, 110–113 (док. № 46, 100). Аналіз цих присяг у ширшому контексті польсько-молдавських взаємин подає: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna... – S. 97–98, 122, 127–128, 276–302.* З 1486 р. Молдавія фактично перестала бути ленником Кракова й почала платити данину Туреччині, потрапивши у васальну залежність від неї (волохи трактували це не як підлеглисть, а як “викуп миру”). Тоді ж господар офіційно визнав зверхність Корони святого Стефана: *История Республики Молдова. – С. 61–63.* Див. також опис розвитку Молдавського князівства під османським пануванням до 1770-х років у: там же. – С. 63–81; *История Румынии. – С. 283–285.*

та далеко на південь відсунув кордон Молдавії з Волооським князівством⁹⁴. Дещо раніше, у 60–70-х роках XIV ст., молдавани поглинули державне татарське утворення на чолі з Деметрієм, ізольоване від центру Орди після Синьоводської битви. Нові територіальні здобутки відобразилися в титулатурі господаря Романа I (1391–1394): “Воевода Молдавії та спадкоємець землі влахів від гір до морського узбережжя” (1392)⁹⁵. Центром князівства стали землі у східному передгір’ї Карпат і басейнах рік Бистриця та Сочава, обмежені з півночі р. Молдова, від сходу – р. Серет, а з півдня – р. Тазлеу. З витісненням ординців, особливо після битви на Синіх Водах 1362 р., кордони держави охопили весь Дністровсько-Карпатський регіон, докладно описаний у Д. Кантемира⁹⁶. Опис водночас маркує й колишню канонічну територію Галицької єпархії (митрополії) у Русо-Влахії.

Втрата Галицькою єпархією в останній чверті XIV ст. Русо-Влахії та утворення на теренах молоді Молдавської держави єрархічних структур Сочавської митрополії призвели до пересунення далеко на північ південної границі Крилоської Успенської кафедри. З початком XV ст. ця еkleзіальна розмежувальна лінія, припускаємо, стабілізувалася й загалом повторювала конфігурацію польсько-молдавського кордону.

5. Політична й еkleзіальна належність Білгорода-Дністровського/Аспрокастро́на

Найдискусійнішим питанням залишається церковна належність до Галицького владичого престолу Аспрокастро́на (Білгорода), особливо у відносно добре задокументованому XIV ст.⁹⁷ Частина дослідників, зокрема грецьких і румунських, намагається довести давність заснування православної кафедри Аспрокастро́на, зазвичай покликаючись на реєстр єпископії у рукописі XII ст., який датують епохою імператора Алексія I Комнина (1081–1118)⁹⁸. На підставі цього візантійського диптиху, де справді

⁹⁴ История Республики Молдова. – С. 57–58; История Румынии. – С. 240–241; Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 21–22.

⁹⁵ История Румынии. – С. 187–188, 241; Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 37.

⁹⁶ Кантемир Д. Описание Молдавии. – С. 6–8. Коментар: Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 22–23.

⁹⁷ Це питання розглядалося у: Скоцилас І. Аспрокастро́н-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // Ruthenica. – 2009. – Ч. 8. – С. 120–137; Його ж. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еkleзіального, правового та суспільного статусу // Княжа доба: історія і культура. – 2011. – Вип. 4. – С. 258–261.

⁹⁸ Різні аспекти культурного, релігійного, соціального життя та політичного статусу Білгорода й Кілії розглянуто в: Bănescu N. Maurocastrum – Mo(n)castru – Cetatea Albă // Academia Romane, Memoriile secțiunii istorice. – 1939. – Vol. 22. – P. 165–178; Brătianu G. I. Recherches sur Vicinia et Cetatea Albă. – București 1935; Bromberg J. Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobruđa, Bessarabia and Moldo-Wallachia // Byzantion. – 1938. – Vol. 13. – P. 9–71; Browning R. Asprokastron // The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. A. Kazhdan. – New York; Oxford, 1991. – Vol. 1. – P. 212; Honigmann E. Studies in Slavic Church History. – P. 159–161; Pistarino G. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzó (1360–1361). – Genova, 1971. – P. 24, 52, 59; Παπαγεωργίου Αγγελική.

є топонім “Маврокастр або Нова Русь”, вони відносять відкриття єпархії на берегах Дністровського лиману до близько 1060–1064 рр., некритично отожднюючи Маврокастрон з Аспрокастроном⁹⁹. Проте зазначений у реєстрі Царгородського патріархату часів Алексія I Комнина Маврокастрон, тобто Чорне Місто, аж ніяк не може бути Аспрокастроном, тобто Білим Містом (сучасним Білгородом-Дністровським). Річ у тім, що в добу Середньовіччя у нижній течії Дністра існували розташовані навпроти два міста на лівому і правому березі річки – Чорний Город (Черн) і Білий Город (Біла Фортеця, Білгород)¹⁰⁰. Обидва поселення список руських міст митрополита Кипріяна кінця XIV ст. нотує як “Бельгород” і “Черн”¹⁰¹, а грецькомовні джерела – як Маврокастр (Маврокастрон) та Аспрокастрон, що є перекладною калькою з давньослов'янської мови. Поселення під назвою Чорна (Черн, Czarn) локалізується на історичних картах XVII–XVIII ст. навпроти турецького Аккермана, на лівому березі Дністра. Тому, якщо у другій половині XI ст. й була заснована єпископія Царгородського патріархату на берегах Дністровського лиману, то її престіл перебував не в Білгороді, а в руському Черні, який церковні грецькі джерела називають “Новою Руссю”, а патріарша канцелярія на грецький лад – Маврокастр.

Матеріали археологічних досліджень та писемні джерела (переважно нарагивні) засвідчують, що м. Білгород, розташоване за 16 км від гирла р. Дністер, виникло на місці давньогрецької колонії Тіра (Тир) або Офіуса. Згодом колонія потрапила до сфери впливу Римської імперії (I ст. н. е.), до середини III ст. її захопили готи, надалі поселення занепало. Припускають, що після IV ст. Тир узалежнися від Візантії й тут, імовірно, зведено перші християнські храми. Першу ж достовірну згадку про Білгород (Аспрокастрон), згідно з панівною в сучасній грецькій історіографії версією, маємо під назвою Аспрокастро в посланні візантійського імператора Костянтина VII Порфирородного (944–959) “До сина Романа” (“Προς τον ιδιον υιον”) ¹⁰². Джерело пояснює й етимологію топоніма, що нібито походить від грецького перекладу назви поселення, яку дали йому тюркомовні печеніги з огляду на білизну оборонних мурів. В актах Царгородського патріархату Білгород також постійно фігурує як Аспрокастрон. Аспрокастрон-Білгород був відомий арабським купцям і мандрівникам уже в XII ст. як торгове поселення на шляху до Русі.

Політичний статус Білгорода (Аспрокастро) в IX–X ст. не цілком виразний. Грецькі дослідники припускають, що в цей період місто

Аσπρόκαστρο // *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος* // <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10684>. 28 квітня 2009 р.

⁹⁹ Παπαγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο...

¹⁰⁰ На це, зокрема, звернули увагу: *Bromberg J.* Toponymical and Historical Miscellanies... – P. 50–68; *Richard J.* La paranté et les missions d’Orient au Moyen âge (XIII–XVe siècles). – Rome, 1977. – P. 95; *Ševčenko I.*

The Date and Author of the So-Called Fragments of Toparcha Gothicus // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1971. – Vol. 25. – P. 115–188.

¹⁰¹ *Тихомиров М. Н.* “Список русских городов дальних и ближних” // *Исторические записки*. – Москва, 1952. – Т. 40. – С. 238; *Его же.* Русское летописание. – Москва, 1979. – С. 94, 99.

¹⁰² Παπαγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο...

контролювали печеніги. Однак, не виключено, з X ст. воно на тривалий час потрапило під вплив Київської держави. На руськість Білгорода за княжих часів вказує виявлений археологічно культурний пласт, який пов'язують зі східними слов'янами. За опосередкованими даними, в XI ст. місто знову опинилося у сфері інтересів Візантії. Це могло статися після 1016 р., коли греки здійснили військовий похід на хозарів у Північному Причорномор'ї. У XIII ст. Білгород міг також потрапити під владу половців (кунів), а з середини цього ж століття – татар, які опанували все Північне Причорномор'я. Водночас деякі російські та українські історики наполягають, що південне межиріччя Дунаю й Дністра (пізніша Південна Бессарабія, тепер західна частина Одеської області), значну частину території якого займав засушливий Буджацький степ, у різні періоди епізодично або й довготривало контролювали галицько-волинські князі. У середині XIII ст. вони втратили ці землі через монголо-татарську навалу, яка порушила звичні комунікації уздовж побережжя Чорного моря від Олеші до Малого Галича (Галаца)¹⁰³.

З кінця XIII ст. джерела фіксують у Білгороді перші торгові факторії генуезців (1290), які підтримували тісні економічні зв'язки з генуезькими поселеннями Криму, насамперед Кафою. У місті, на відміну від Кілії, існувала нечисленна італійська (генуезька) колонія, жили вірмени, греки й татари. Згідно з відомостями географічного трактату Абу-л-Фіди "Впорядкування країн" (близько 1331), тогочасний Білгород (у джерелі Акджа-Карман), заселений "мусульманами й невірними", перебував під подвійним політичним контролем Золотої Орди та її васала – болгарського царя¹⁰⁴. Упродовж наступного століття обидва головні міста регіону – Білгород (турецька назва – Аккерман) у гирлі Дністра та Кілія в гирлі Дунаю (їх ще називають "бастіонами європейської цивілізації" у Причорномор'ї) – були під золотоординським пануванням. Так, "Житіє святого Іоана Нового" (між 1330–1360) згадує в Білгороді місцевого правителя – золотоординського намісника улусу Джучі. Лише у третій чверті XIV ст. татарські хани остаточно покинули обидва міста (на думку Н. Йорги, Кілію захопив волоський господар Басараб I ще в 1324–1328 рр.¹⁰⁵). У перших десятиліттях XIV ст. над Кілією та Білгородом на короткий період міг запанувати деспот Добруджі. Запровадження адміністративного контролю Генуї датується серединою XIV ст. (за іншими гіпотезами – його початком), коли генуезці, після запеклої боротьби з Венецією, перетворили місто на один із головних центрів міжнародної торгівлі (передовсім хлібом) у басейні Чорного моря. Своє торгове представництво у 1437 р. відкрили також венеційці. Найдавніші списки "Житія святого Іоана Нового", покровителя Молдавської Церкви (їх уклав молдавський книжник Гавриїл у монастирі Нямц у 1438 і 1450 рр.), а також записи нотарія Антонія ді Понцо з 1360–1361 рр. серед торгового населення Білгорода (Асперо Кастро, Маокастро)

¹⁰³ Класичні щодо цього погляди: Паушто В. Т. Очерки... – С. 169.

¹⁰⁴ Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 136–137, 209–210; Παλαγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο...

¹⁰⁵ Див. сучасне перевидання монографії відомого румунського дослідника: Iorga N. Studii istorice asupra Chilieii si Cetatii Albe. – București, 1990.

виокремлюють болгарів, вірменів, католиків-італійців (у 1318 р. належали до розлогої Кафської дієцезії), грецькомовних євреїв, купців із Візантії, Трапезунда, сарацинів. “Житіє” також згадує одну з християнських церков міста, у якій “сімдесят і більше років” зберігалися мощі святого Іоана Нового. Імовірно, це давній грецький храм святого Іоана Хрестителя. Акти Францисканського ордену 1320–1330 рр. також фіксують присутність у Білгороді монахів-міноритів, які навіть заснували невеликий монастир. Окрім того, “Житіє” повідомляє про численне нехристиянське (язичницьке) населення міста, яке “служить вогню”¹⁰⁶.

З кінця XIV ст. місто та навколишня округа деякий час зберігали певну автономію, поступово інтегруючись до структур Молдавського князівства (до початку XV ст.)¹⁰⁷. За однією з версій, Аспрокастрон (Білгород на Дністрі) міг потрапити під контроль Молдавії ще раніше, близько 1375–1380 рр. Стефан Великий у 1457 р., як припускають, навіть зробив його своєю столицею. Водночас візантійські впливи тут відчувалися й надалі, про що свідчить карбування у місті монет із грецьким написом “Аспрокастрон”.

¹⁰⁶ Докладніше див.: *Руссев Н. Д.* Житие Иоанна Нового: легенды и историческая действительность // Аккерманские древности. – 1997. – Вып. 1. – С. 129–130, 155–159; *Grigorescu F.* Stantul Ioan cel nou de la Suceava în viața credincioșilor. – Suceava, 2003.

¹⁰⁷ Упродовж другої половини XIV – початку XV ст. на межиріччя Дністра й Дунаю (пізнішу Добруджу) претендували Візантія, Волощина, Молдавія, Польсько-Литовська держава, генуезькі міста, Угорщина та турки, тому молдавська територіальна юрисдикція у цьому регіоні була амбівалентною і докладно у джерелах не простежується. На думку дослідників, початки Кілії пов’язані з поселенням Акліба, згаданого в арабському трактаті ал-Ідрісі середини XII ст. “Розважання втомленого у подорожах по областях”. Очевидно, під Аклібою треба розуміти візантійський укріплений військово-морський порт Лікостомо (вперше з’являється у візантійських джерелах IX ст. як Лікостоціон), що в середньовіччі був розташований на острові, навпроти Кілії, яка виникла як невеликий населений пункт, що забезпечував економічні потреби порту Лікостомо. У середині XIV ст. Кілія, розташована на правому березі північного, Кілійського рукава дельти Дунаю, перетворилася на головний торговельний порт у районі Нижнього

Дунаю, що став регіональним центром комерційних операцій генуезців, а також осередком работорівлі. Це засвідчують, зокрема, опубліковані М. Баларом і Дж. Пісторіно акти генуезького писаря Антоніо ді Понцо, укладені в Кілії у 1360–1361 рр. Натомість Лікостомо залишався резиденцією військового губернатора та єдиним навігаційним орієнтиром при вході кораблів у північний рукав дельти Дунаю аж до середини XV ст.: *Конвалова И. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь... – С. 99, 109–144; *Balard M.* Gênes et l’Outre-Mer. – Paris, 1980. – Vol. 2; *Ejusdem.* Notes sur les ports du Bas-Danube au XIVe siècle // *Südost-Forschungen.* – München, 1979. – Bd. 38. – P. 1–12; *Bănescu N.* Chilia (Licostomo)... – S. 68–72; *Diaconu P.* Chilia et Licostomo ou Chilia = Licostomo? // *Revue roumaine d’histoire.* – 1986. – Vol. 25, nr 4. – P. 301–313; *Pistarino G.* Notai genovesi... До кінця XIII ст. порт Лікостомо, найвірогідніше, належав візантійцям, а в першій половині XIV ст. контроль над ним перейшов до Генуї. У володіннях молдавського воєводи Олександра Кілія опинилися в 1426 або 1427 р., та вже 1448 р. один з його наступників передав місто угорському правителю, у 1465 р. воно знову відійшло до Молдавії: *Паламарчук С. В.* Забытая земля: историческая область Бессарабия. – Одесса, 2008. – С. 79–91.

Візантійський імператор Іоан VIII Палеолог зупинявся в ньому, повертаючись до Константинополя з Ферраро-Флорентійського собору (1439). У 1420 р. турки вперше здійснили спробу заволодіти Білгородом та Кілією, але за підтримки Литви й Польщі напад відбито. Улітку 1484 р. округи Кілію та Білгород після недовготривалої облоги Османська імперія таки приєднала до своєї провінції Румелія, перейменувавши Білгород після його захоплення 5 серпня 1484 р. на Аккерман¹⁰⁸.

Калейдоскоп політичних подій, соціальних зрушень, культурних впливів та економічних зв'язків ще аж ніяк не означає таких самих калейдоскопічних змін еклезіального статусу місцевих структур Східної Церкви. Незважаючи на це, більшість дослідницьких гіпотез щодо юрисдикційної належності православної громади Білгорода зорієнтовані на політичний статус міста. З іншого боку, в останні десятиліття чимало молдавських, румунських та українських науковців намагаються довести, що у другій половині XIII–XIV ст. Білгород підтримував тісні інституційні зв'язки з Київською митрополією та, зокрема, Галицькою кафедрою, прямо не пов'язуючи це з проблемою політичного статусу. Натомість сусідню Кілію, зазвичай, називають серед церковних округів Царгородського патріархату, оскільки місто певний період перебувало під безпосереднім правлінням Візантії. У висновках історики опираються на один із візантійських реєстрів 1318–1323 рр., де Кілію (“τὰ Κελλία ἤτοι τὸ Αὐκοστόριον”) згадано як місто, що підлягало патріаршому престолу Грецької Церкви¹⁰⁹. Разом із Кілією, до юрисдикції Царгорода (проте тільки в окремі періоди) деякі дослідники відносять і Аспрокастрон¹¹⁰. Досвід руських земель, які в XIV–XV ст. потрапили в залежність від неправославних володарів Великого князівства Литовського і Корони Польської, та історія Східної Церкви на Балканах і в наддунайських волоських князівствах так само переконують, що далеко не завжди поява нового сюзерена “зобов'язувала” місцеві церковні структури до зміни юрисдикції. Щоб з'ясувати, чи діяло це правило щодо Аспрокастро́на, розглянемо свідчення візантійських і руських джерел, які безпосередньо чи опосередковано вказують на його церковну належність, а також обставини й час відкриття Білгородської єпископії.

У найдавнішому переліку єпископій Малої Русі кафедра Аспрокастро́на (Білгорода) не зазначена. Відсутня вона й у реєстрі суфраганій Київської митрополії (зокрема, у списку семи владитв “Μικρὰν Ῥωσίαν”), укладеному в першому десятилітті правління Михаїла VIII Палеолога (1259–1261–1282)¹¹¹. Отже, Білгородська єпископія заснована вже після утворення

¹⁰⁸ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna... – S. 77–78, 149–150; Παλαγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο...

¹⁰⁹ Acta et diplomata... – Vol. 1. – P. 95.

¹¹⁰ Див., зокрема: Паламарчук С. В. О связях земель районов устьей Дуная и Днестра с Константинопольским патриархатом // Древнее Причерноморье: Сб. ст., посвящ. 85-летию со дня рождения

проф. П. О. Карышковского. – Одесса, 2006. – С. 163–166.

¹¹¹ Fijalek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich // КН. – 1896. – S. 487–488; Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – 1892. – Bd. 13(253). – S. 246–248.

Галицької митрополії, близько 1302–1303 р. Її основою стала православна спільнота міста зі своїм храмом, численні представники якої фігурують у “Житті Іоана Нового”¹¹². Уперше Аспрокастрон з’являється у візантійських реєстрах єпископій Великої Церкви за правління імператора ромеїв Андроніка II Палеолога (1282–1328) та патріарха Атанасія¹¹³. У цих “Notitia episcopatuuum” Аспрокастрон занотований серед суфраганій Малої Русі під номером 156, після Смоленського владичтва. Зауважимо, що укладач грецького реєстру ототожнює місто саме з Білгородом на Дністрі: “τὸ Ἀσπρόκαστρον εἰς τὸ ὁτόμιον τοῦ Ἐλισσοῦ ποταμοῦ” (“Білгород у гирлі річки Елісса”). Водночас візантійський диптих у реєстрі владичих престолів Київської митрополії подає й інший Білгород – поблизу Києва. Цю давню руську єпархію заснував ще святий Володимир Великий, згодом, у 988 р., а в XI ст. її на короткий час навіть піднесли до рангу митрополії. Та після монгольської навали 1240–1241 рр. Білгородське владичтво припинило існування – разом з Юріївською єпархією його приєднано до митрополичої архієпархії¹¹⁴. У грецькому поліптиху Білгородська єпархія (під назвою “Білгород Великий”) наведена разом із владичтвами Північно-Східної Русі та православними престоломи на теренах сучасної України, що в минулому перебували поза політичними впливами Галицько-Волинського князівства: “τὸ Ἀσπρόκαστρον τὸ Μέγα πλησίον τοῦ Κυέβου”¹¹⁵.

З огляду на тотожність назв, київський Білгород (у реєстрі суфраганій Царгородського патріархату 1170-х років Athen. 1371 він поданий під руською назвою – “ὁ Πελοῦράδων”¹¹⁶) дослідники іноді плутають із дністровським Аспрокастроном, “задаваючи” єпархіяльний статус дністровського Білгорода та, відповідно, продовжуючи існування Білгородської кафедри поблизу Києва. Проте одночасне фіксування актами Царгородського

¹¹² Публікацію див.: *Яцимирській А. И.* Из истории славянской проповеди в Молдавии. Неизвестные проповеди Григория Цамблака, подражания ем и переводы монаха Гавриила. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 3–11.

¹¹³ Присутність Білгородської єпархії “з перервами” в диптихах Царгородського патріархату протягом XIV ст. зауважив: *Meendorff J.* Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century. – Cambridge, 1981. – Р. 78.

¹¹⁴ *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861–1996). – Львів, 1996. – С. 67; *Голубинский Е. Е.* История Русской Церкви. – Москва, 1998. – Т. 4. – С. 31; *Poppe A.* The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus’ to 1300 // Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS). – 1997. – Vol. 21, no 3–4. – Р. 341; *Ejusdem.* L’organisation diocésaine de la Russie aux

IXe–XIIe siècle // Byzantion. – 1970. – Vol. 40. – Р. 169, 172–174.

¹¹⁵ Notitiae episcopatuuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes J. Darrouzès. – Paris 1981. – Р. 403 (notitia 17, Appendix 2). Див. також: *Gelzer H.* Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuuum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte // Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften. – München, 1901. – Bd. 21. – S. 632. Виходячи з грецьких реєстрів єпископій часів Андроніка II Палеолога, Ян Фіялек датував появу православної кафедри в Білгороді-Дністровському “близько 1300 р.”, не аргументуючи, однак, свого припущення: *Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 494.

¹¹⁶ Notitiae episcopatuuum... – Р. 367 (notitia 13).

патріархату двох єпархій з однаковою назвою у складі Київської митрополії із чітким топографічним ув'язуванням – до Києва чи Дністровського лиману – фактично спростовує імовірність помилкового запису у візантійському реєстрі єпископій та ототожнення Аспрокастро́на (дністровського) з Білгородом (київським). Тому історіографічним курйозом треба визнати спроби деяких грецьких і румунських істориків “задавнити” родовід кафедри Аспрокастро́на. Виходячи з вміщення у “Notitiae episcopatum” суфраганій Царгорода з 1080 р. на 72-му місці “митрополії Маврокастро́на”¹¹⁷, вони датують відкриття єпископії Аспрокастро́на 80-ми роками XI ст. Насправді ж у цьому диптиху термін “Mavrokastron” означає грецьку назву Чернігова, православна кафедра якого, на думку частини дослідників, між 1059 і 1071 рр. була піднесена до рангу митрополії¹¹⁸.

Як бачимо, візантійські реєстри чітко вказують на появу в Малій Русі, тобто на теренах, політично залежних від Руського королівства та литовських князів, нової православної кафедри Аспрокастро́на. Вона була відкрита після заснування Галицької митрополії, однак не пізніше 1328 р. Можна обережно узалежнити появу нової єпархії від церковно-адміністративної реформи у Візантії 1312 р., коли там відбулася реорганізація мережі єпископій та єрархічних гідностей митрополічних престолів, спричинена необхідністю пристосувати Велику Церкву до нових політичних реалій імперії, що занепадала. Найвірогідніше, відкриття нової єпископії відбулося традиційним для Руської Церкви способом – виокремленням частини території Русо-Влахійського генерального намісництва зі складу Галицької єпархії та входженням до Галицької митрополії на правах однієї з суфраганій. Відкриття у першій чверті XIV ст. Білгородського владичства та його інкорпорація до Галицької митрополії навряд чи відбулася без згоди чи навіть безпосередньої участі Романовичів, які намагалися тісніше пов'язати регіон із Королівством Русі.

Існування кафедри Аспрокастро́на впродовж наступних ста років після її заснування засвідчує низка руських і візантійських джерел. У першій половині XIV ст. одного з білгородських єпископів – Кирила – згадано в “Записках митрополита Теогноста” як учасника хіротонії смоленського владика Євфимія (1345)¹¹⁹. Кирило фігурує також у літописі під 1347 р.¹²⁰ Іншим відомим єрархом Аспрокастро́на був Йосиф Мушат († близько 1415,

¹¹⁷ Notitiae episcopatum... – Р. 124–125, 344, 350, 382.

¹¹⁸ Poppe A. The Christianization... – Р. 351; *Ejusdem*. L'organisation diocésaine... – Р. 180–181. Див. також: Назаренко А. В. Митрополії Ярославичей во второй половине XI века // *Его же*. Древняя Русь и славяне (историко-филологическое исследование). – Москва, 2009. – С. 207–245.

¹¹⁹ РИБ. – Т. 6. – Стб. 431–434 (Приложенія; док. № 7). Інші публікації: Васильевскій В. Записки о поставлении русских епископовъ при митрополитѣ Феогностѣ

въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ // Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. – 1888. – № 225 (февраль). – С. 451 (“избраніе богоспасаемаго града Смоленска въ присутствіи боголюбимѣйшихъ епископовъ... бѣлгородскаго Кирилла); Г[оловацкій] Я. Новооткрытый источникъ для церковной исторіи Галицкой Руси XIV столѣтія. – Львовъ, 1889. – С. VIII; Regel W. *Analecta byzantino-russica*. – Petropoli, 1891. – Р. XXXII–XXXVIII, 52–56.

¹²⁰ Див.: Г[оловацкій] Я. Новооткрытый источникъ... – С. XIX; История

син господаря Петра Мушата й доньки польського короля Володислава Ягайла), послушник монастиря в Нямці та майбутній предстоятель Молдавської Церкви. На кафедру Білгорода його висвятив галицький митрополит Антоній близько 1387 р., й лише після цього господар самостійно перевів владу на Сочавський престіл¹²¹. Із номінацією на престіл Аспрокастропа єпископа Йосифа деякі історики пов'язують появу в Молдавії (та згодом Волощині) Арадського списку Волинської Кормчої 1286 р. Напевно, цей список потрапив до Сочавської митрополії з Галицької єпархії (митрополії) за часів господаря Стефана III Великого, тобто у XV ст., а пізніше був переданий до Арадської єпархії Волоського князівства¹²².

Білгородська (“Белогороцкая”) єпископія також названа у списку суфраганій Київської митрополії кінця 80-х – початку 90-х років XIV ст. (“А се єпископы, елици суть въ мире семъ в Руси”). Збережений у Типографському літописі, цей реєстр серед інших руських єпархій на 5-му місці подає і Білгородську кафедру¹²³. В іншому переліку єпископій Руської Церкви – з Патріаршого (Никонівського) літопису (“Исторія, сирѣчь повѣстникъ, о єпископіахъ елици подлежатъ и послушни суть митрополиту Киевскому и всея Русии”) кафедра Білгорода нотується (у різних його списках) на 17–18-му місці¹²⁴. Наявність у цьому поліптиху на останньому місці Пермського владичтва, існування якого документується від 1383 р.¹²⁵, а також датування XV ст. самого реєстру свідчать, що Білгородська єпархія справді функціонувала принаймні в останній чверті XIV – на початку XV ст.¹²⁶.

иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. (с приложениями). – Москва, 2006. – С. 47. М. Грушевський знав записи митрополичої канцелярії Теогноста, але заперечував існування Білгородської єпархії у середині XIV ст., стверджуючи, що вона не має нічого спільного з кафедрою Аспрокастропа (Акермана): “Уважати сього білгородського єпископа 1345 р. єпископом молдавським, з Акермана, як то роблять з єпископом білгородським 1401 р..., неможливо, та й гіпотеза про молдавську кафедру в Білгороді – Акермані..., взагалі дуже непевна”: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 279.

¹²¹ История Румынии. – С. 242; *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”... – С. 69–70. Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткий очерк... – С. 374; *Gorovei Ș.* Întemeierea Moldovei... – Р. 185–189; *Păcurariu M.* Istoria Bisericii Orthodoxe Române. – București, 1991. – Vol. 2. – Р. 277.

¹²² Арадську Кормчу створив “волох”, який володів слов’янською мовою. Орфографія тексту середньоболгарська, з численними огріхами й русизмами та маргіналіями волоською мовою: *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – Москва, 1978. – С. 212–213, 246. Опис кодексу див.: там же. – С. 271; *Iufu I.* Manuscrisele slave in bibliotecile din Transilvania și Banat // *Romanoslavica.* – 1963. – Vol. 8. – Р. 452–453, 464–466.

¹²³ Типографская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 24. – С. 233.

¹²⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. XXI.

¹²⁶ Летописный сборник... – С. XXIII. Щоправда, самі упорядники літопису пов’язували цю кафедру не з дністровським Аспрокастроном, а з Білгородом поблизу Києва, вмістивши в диптиху руських єпархів імена відомих на той час білгородсько-київських єпископів домонгольського

6. Ініціативи Царгородського патріархату, хіротонія перших молдавських владик і заснування Сочавської митрополії

З датуванням й канонічною належністю кафедри Аспрокастропа безпосередньо пов'язана й досі гостро дискусійна проблема генези автокефальної Молдавської Церкви. Йдеться про такі, на жаль, "націоналізовані" в історіографіях Центральної та Східної Європи сюжети, як мотиви й "авторство" хіротонії перших молдавських єрархів, роль Царгородського патріархату та галицького митрополита Антонія у них, ареал територіальної локалізації єпархій Сочавської митрополії та співвідношення болгарських, грецьких, руських (галицьких, київських і московських) й угорських впливів у культурному (зокрема, релігійному) житті волохів-молдаван часів пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періодів.

Одну з провідних ролей у подіях, що передували появі на теренах Молдавського князівства Сочавської митрополії, відіграв Царгородський (Вселенський) патріархат. У XIV ст. Вселенська Церква наполегливо намагалася встановити контроль (безпосередньо чи опосередковано) над місцевими православними спільнотами. Цьому сприяла й нова доктрина греків про першість у Пентархії та претензії на "представництво Христа на землі"¹²⁷. Інший вектор політики був спрямований на створення анти-турецького союзу православних держав – Болгарії, Візантії та Сербії на чолі зі вселенським Патріархом, а також запобігання "параду автокефалій" локальних Церков на Балканах. Серед практичних наслідків цієї політики – перехід Болгарської Церкви 1393 р. у безпосередню залежність від Фанара, а також позбавлення сербського патріарха титулу¹²⁸. Прискіпливу увагу Царгород намагався приділяти й наддунайським князівствам – Волощині та Молдавії. Як показали наступні події, встановлення візантійського контролю над місцевими християнськими громадами виявилось його найбільшим місійним успіхом у XIV ст.

У 1359 р. на прохання воеводи Олександра Басараба Волоська (Мультанська) Церква виведена з-під підпорядкування Тирнову та приєднана до Царгорода. Подібні еклезіальні механізми Фанар планував застосувати і щодо Молдавії, північні терени якої, принаймні впродовж більшої частини XIV ст., без сумніву, канонічно підлягали Успенській кафедрі у Галичі. Заходи щодо створення "своїх" єрархічних структур у Молдавії розпочалися вже за господаря Петра I Мушата. Виникнення місцевої легітимної, визнаної Царгородом автокефальної Церкви мало би зміцнити

періоду: Никита (згаданий 1072), Лука (згаданий 1088, 1089), Теодор (згаданий 1147, 1148), Денис(?), Йоан(?) та Кирилей(?). Див. також: *Блажейовський Д.* Єрархія Київської Церкви... – С. 67, 92–94 (до білгородсько-київських владик автор помилково відніс і згаданого під 1345 р. єрарха Аспрокастропа Кирила).

¹²⁷ Генезу цієї еклезіальної теорії простежує: *Peri V. La pentarchia: istituzione*

ecclesiale (IV–VII sec.) e teoria canonico-teologica // Bizanzio-Roma e l'Italia nell'alto medioevo. – Spoleto, 1988. – P. 209–311.

¹²⁸ *Шевченко І.* Політика Візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. // *Його ж.* Україна... – С. 75–80. Див. також: *Tinnefeld F.* Byzantinisch-Russische Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert // *Byzantinische Zeitschrift.* – 1974. – Bd. 67, nr 2. – S. 359–384.

політичний статус держави. Як засвідчують акти Царгородського патріархату, головні надії воєвода покладав на співпрацю спершу з предстоятелем Руської Церкви Кипріаном, а згодом і з галицьким митрополитом Антонієм. До цього Петра I Мушата змусила необхідність зважати на такий суттєвий еклезіальний нюанс, як право архиєрея хіротонізувати єпископів для своєї канонічної території, якою на той час залишалася Русо-Влахія (Молдавія), а також визнання Візантією еклезіального статусу Русо-Влахії як теренів, що підлягають юрисдикції Київської митрополії або ж Галицької єпархії (митрополії).

Відокремлення молдавських парафій від матірньої Церкви – Галицького престолу – сталося у 1387–1391 рр. (найвірогідніше, восени 1387 р. або ж на початку 1388 р.). Важливою обставиною, яка допомагає зрозуміти генезу Молдавської Церкви та механізми її виходу з-під юрисдикції Галицької кафедри, була присутність київського митрополита Кипріана при складенні ленної присяги молдавського господаря Петра I Мушата у Львові (згідно з анонімною молдавською хронікою зі XVII ст. – 14 вересня 1387 р.) польському монархові Володиславу II Ягайлові (1386–1434) та королеві Ядвізі з Анжуйської династії (1384–1399)*. Петро I Мушат, який незадовго до цього перейшов із латинства на православ'я, склав клятву вірності за східнохристиянським обрядом, “цілуючи власними устами дерево життя у руках київського митрополита Кипріана” (“iuxta ritum et consuetudinem orientalis Ecclesiae lignum vitae in manibus domini Cypriani, Metropolitanus Kyovienensis ore proprio osculantis”)¹³⁰. Під час цих урочистостей, очевидно, молдавський господар і домігся від Кипріана згоди на заснування у своїй країні православних єрархічних структур (та аж ніяк не митрополії, як інколи стверджують)¹³¹. Натомість питання про те, представники якої з локальних

* Підданство Молдавії уможливили такі чинники, як швидке захоплення польськими військами в лютому 1387 р. території Галицької Русі (за винятком Галича) та смерть угорського короля Людовіка Анжуйського (1370–1382). Польща, домігшись від Молдавії васальної залежності, здобула на деякий час контроль над чорноморським узбережжям та забезпечила торговельні шляхи, що через землі Молдавського князівства зв'язували Львів із чорноморськими портами, передовсім з Білгородом на Дністрі та дельтою Дунаю. Не менше в цих торговельних контактах була зацікавлена й Молдавія, адже вони давали змогу отримувати величезні, як на її масштаби, доходи. Водночас родина господаря, молдавські бояри й купці одержали митні пільги, насамперед у торгівлі, та доступ до розподілу земельних маєтностей у

Руському воєводстві й на Поділлі.

¹³⁰ Цит. за публікацією присяги в: *Улянницький В. А.* Матеріали для історії... – С. 1–2 (док. № 1). Перестовий опис: *Rybczewski E.* Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunq[ue] in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur. – Paris, 1862. – P. 132. Пергаменний акт ленної присяги, укладений для польської сторони латинською мовою, зберігається в: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Dokumenta pergaminowe, № 5334, k. 1.* Див. також: *Costăchescu M.* Documentele moldavenești înainte... – Vol. 2. – S. 601–602; *Hurmuzaki E.* Documente privitoare... – Vol. 1, pars 2. – P. 295–296 (tabl. IV; репродукція документа).

¹³¹ *История Румынии.* – С. 242; *Demel J.* Historia Rumunii. Wyd. 2-e, popr. i uzupełn. – Wrocław etc., 1986. – S. 115.

Церков та кого саме святитимуть на молдавських єрархів на зустрічі у Львові, як виглядає, не узгоджено¹³². Шляхом укладення ленної присяги православні волохи легітимізували свої культурні-релігійні контакти із місцевою Руською Церквою у Короні Польській, над якою вони тривалий час (особливо у XV–XVI ст.) неформально здійснювали ктиторську опіку. Не з'ясовано, однак, чому саме митрополит Кипріан, а не галицький Антоній, брав участь у львівських урочистостях 1387 р. та чому Кипріана не допущено до поставлення Йосифа сочавським єпископом.

Невдовзі після складення ленної присяги молдавського господаря польському королеві у Львові в середині вересня 1387 р. здійснена хіротонія владики Йосифа. Це відбулося, мабуть, з ініціативи Петра I Мушата¹³³. Саме на прохання господаря, святителем Йосифа виступив галицький митрополит Антоній, який поставив його на престіл Білгорода, що тоді вважався вакантною єпархією Малої Русі, тобто юрисдикційно підлягав Галицькій митрополії. Водночас митрополит рукоположив для Молдавії ще одного єпископа – Мелетія († після 1395 р.), як припускають, – на кафедрі Радівців¹³⁴. На головну роль митрополита Антонія у хіротонії перших молдавських єрархів насамперед вказує постанова синоду Царгородської Церкви від 26 липня 1401 р. Наведені в ній дані унікальні, бо більше ніде не задокументовані. Розслідуючи справу законності свячень Йосифа Мушата, послані від патріарха грецької екзархи звернули увагу на особу Антонія Галицького як законного святителя молдавського владики. Принциповий для нашої теми один з уступів послання патріарха: “Якщо завдяки цьому розслідуванню з'ясується, що єпископа [Йосифа] було на постійно рукоположено в Галичі для Молдавії, то наші вище згадані посланці йому [Йосифові] нададуть право здійснювати свої єпископські функції без жодних обмежень”. Прибувши до Русо-Влахії, екзарх Єремія справді з'ясував, що Йосифа “послано до митрополита Галича, який одержав від [царгородського] синоду владу ординувати єпископів для Малої Русі, частиною якої є Аспрокастрон. Так, після цього він [Йосиф] прибув до них [жителів Молдо-Влахії] на стало [законно], а не внаслідок узурпації, як про це [раніше] мовилося”¹³⁵. Підтверджує поставлення Йосифа галицьким митрополитом

¹³² Czamańska I. *Moldawia i Wołoszczyzna...* – S. 54–55, 68–69, 112.

¹³³ На ролі господаря Петра I Мушата в поставленні перших молдавських владик за посередництвом галицького митрополита і підтримки Польщі наголосив: *Suttner E. Ch. Kirche und Theologie...* – S. 27.

¹³⁴ *Арсеній (Стадницький)*. Изследования и монографіи... – С. 24–25; *История Румынии*. – С. 224, 242; *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”... – С. 69–71. Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 374; *Гонца А. І.* Studii de istorie... – P. 185–186; *Gorovei Ş.* *Întemeirea Moldovei...* – P. 176,

185–189; *Păcurariu M.* *Istoria Bisericii...* – Vol. 2. – P. 277.

¹³⁵ Цитуємо за коментарем відомого французького візантиніста Жана Даррузеса: “S’ils découvrent grâce à cette enquête que l’évêque a été ordonné régulièrement à Galitza pour la Moldovalachie, nos envoyés susdits lui donneront la faculté d’exercer les fonctions épiscopales sans aucune restriction... Il avait été envoyé au métropolitain de Galitza, qui avait reçu du synode le pouvoir d’ordonner des évêques pour les évêchés de Petite Russie dont faisait partie Asprokastron. C’est en vertu de cette ordination qu’il était

і лист синоду до молдавського воєводи Олександра, також датований липнем 1401 р. У ньому чітко сказано, що “єпископа Йосифа зі знатного роду рукоположив до Молдо-Влахії покійний митрополит Антоній з Галича”. Водночас документ повідомляє, що після хіротонії у Галичі Йосиф не обійняв свого канонічного престолу Аспрокастропа, “бо йому перешкодили”¹³⁶. Свячення, що їх здійснив галицький митрополит Антоній – підданий Польського королівства – цілком вписуються в тогочасну модель відносин сюзеренітету між Сочавою та Краковом¹³⁷.

Появу в Молдавському князівстві “своїї” православної єрархії затьмарив конфлікт із Вселенською Церквою. Патріарх Антоній IV (1388–1390, 1391–1397) відмовився визнати хіротонію місцевих владик, відправивши 1391 р. у Русо-Влахію двох своїх екзархів, одним із них був митрополит-грек Теодозій. Головне завдання царгородської місії полягало у встановленні легітимності єпископських свячень Йосифа як законного пастиря Молдо-Влахії (чи “справді митрополит Галича Антоній хіротонізував цього Йосифа”¹³⁸). Тому грецькі ємісари мали скликати, за згодою господаря, “бояр і клир”. Однак посланці патріарха не зуміли закріпитися і були вигнані з країни. Подібна доля спіткала й двох інших візантійських єрархів. Прагненням Царгорода здобути безпосередній контроль над Русо-Влахією зумовило й призначення у Молдавію (“Mauroblachia”) близько 1391–1392 р. патріаршого екзарха, митрополита мітиленського Єремії¹³⁹. Він і мав стати “канонічним” главою Молдавської Церкви замість опального Йосифа. Під час перебування в Русо-Влахії Єремія встиг викласти двох місцевих єпископів (очевидно, це були Йосиф і Мелетій)¹⁴⁰, що призвело до подальшого загострення конфлікту. Патріарх наклав церковне відлучення на все населення Молдавії¹⁴¹, у відповідь господар Роман I прогнав грецького екзарха з Молдавії. Хоча, як зауважив Є. Голубинський, у разі прийняття Єремії Русо-Влахія могла звільнитися з-під опіки Галицької кафедри¹⁴². І все ж, синод зберіг за своїм ставлеником Єремією титул “митрополита Мавровлахії” (“μητροπολίτης Μαυροβλαχίας”), водночас надавши йому в серпні 1394 р. в адміністрування Тирновську Церкву¹⁴³.

venu régulièrement chez eux et non par usurpation, comme on l'avait dit”: *Darrouzès J.* Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. – Paris, 1979. – Vol. I: Les actes des Patriarches, fasc. VI: Les Registres de 1377 a 1410. – P. 448 (док. № 3226).

¹³⁶ Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 530–532; регестовий опис: *Darrouzès J.* Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 450–451 (док. № 3227).

¹³⁷ Див. коментарі Жана Даррузеса в: *Darrouzès J.* Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 449, 451 (док. № 3226–3227).

¹³⁸ *Darrouzès J.* Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 450–451 (док. № 3227).

¹³⁹ *Ibidem.* – P. 185–186 (док. № 2900).

Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 374.

¹⁴⁰ Патріарші листи, датовані травнем 1395 р. та кінцем 1396 р., із підтвердженням екскомуніки, накладеної на “псевдо єпископів” й усіх мешканців Русо-Влахії, наводить: *Darrouzès J.* Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 262–264, 295–296 (док. № 2995–2996, 3032).

¹⁴¹ *Darrouzès J.* Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 228–231 (док. № 2954–2956).

¹⁴² *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 374.

¹⁴³ В актах Великої Церкви 1393–1394 рр. до свого поставлення на Тирновську

Невдачею закінчилися також наступні місії присланих грецьких єрархів – відповідно, Єремії Мітиленського (вересень 1395 р.) та Михаїла, митрополита вифлеємського (січень 1397 р.)¹⁴⁴.

Лише після цих поразок Візантія вдалася до дипломатичних кроків, аби владнати затяжний конфлікт. Ознаки примирення виявляв і господар Стефан I Мушат. Він скерував до Константинополя посольство на чолі з протопопом Петром (“*πρωτοπαπᾶς κὺρ Πέτρος*”), якого патріарх у травні 1395 р. номінував екзархом до “святої митрополії Росо-Влахійської” (“*ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μαυροβλαχίας (Ρωσοβλαχίας)*”)¹⁴⁵. Розпочалися тривалі й затяжні переговори з новим, схильним до компромісу патріархом Матвієм I (1397–1410). Вони мали на меті подолати церковне двовладдя у Молдавії, на митрополичий престіл якої претендували “канонічний” грецький владика Єремія та “реальний” молдавський єрарх Йосиф¹⁴⁶. Зрештою новий господар Олександр Добрий (1400–1432) у 1401 р. таки домігся від предстоятеля Грецької Церкви зняття анафемі з двох молдавських єпископів, усунув із Сочавського престолу Єремію та відновив у правах Йосифа¹⁴⁷. Водночас до Молдавії прибула місія Царгородського патріархату на чолі з Григорієм (Цамблаком), яка привезла грамоту патріарха від 26 липня 1401 р. “молдовлахійському воєводі” Олександрові Доброму (“*μέγας Βοεβόδας πάσης Μολδοβλαχίας*”)¹⁴⁸. У ній мовилося про визнання канонічності свячень

кафедру Єремія зазначений як легітимний “митрополит молдовлахійський”: *Acta et diplomata... – Vol. 2, p. 223; Darrouzès J. Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 240–241* (док. № 2969; мандат Царгородського патріархату). Див. коментар Гайнріха Гельцера, який не наважився на підставі цих згадок датувати фундацію “митрополії Мавровлахії (Росовлахії)”: *Gelzer H. Unge-druckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum... – S. 611.*

¹⁴⁴ Мандат Царгородського патріархату з вересня 1395 р. надано митрополитові Мітилені на місію до Волощини й Мавро-Влахії: *Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 256–257.* Регестовий опис див.: *Darrouzès J. Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 276–277* (док. № 3011). Описані події коментують: *Арсеній (Стадницький).* Изследования и монографии... – С. 20; *Чучко М.* “И възят Бога на помощь”... – С. 70; *Gonța A. I. Studii de istorie... – P. 185; Gorovei Ș. Întemeirea Moldovei... – P. 175–184.*

¹⁴⁵ *Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 241–243.* Регестовий опис див.: *Darrouzès J. Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 258–260* (док. № 2992–2993).

¹⁴⁶ Див. відповідь Царгородського патріархату молдавському воєводі Стефанові Мушату, надіслану у травні 1395 р. до Русо-Влахії (“*Ρωσοβλαχία*”, “*Rossoblachia*”): *Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 243–245.* Регестовий опис наводить: *Darrouzès J. Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 260–262* (док. № 2994).

¹⁴⁷ *Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 528–532.* Регестовий коментований опис див.: *Darrouzès J. Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 431–433* (док. № 3209). Як припускає І. Чаманська, молдавський господар Олександр тоді звернувся за посередництвом до Григорія Цамблака, племянника тогочасного київського митрополита Кипріяна: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna... – S. 84.*

¹⁴⁸ Патріарший лист до “*voivode Alexandre de Moldovalachie*”, датований липнем 1401 р.: *Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 528–530.* Регестр відповідного рішення синоду Великої Церкви від 26 липня 1401 р. прокоментовано: *Darrouzès J. Les registes des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 447–451* (док. № 3226–3227). Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 376–377

Йосифа (той не відгукнувся на вимогу патріарха прибути до Царгорода), які здійснив галицький митрополит Антоній. Так, саме у 1401 р. вселенський патріарх підвищив Йосифа до гідності митрополита¹⁴⁹. Царгород погодився на ці зміни, зваживши на загрозу турецького штурму візантійської столиці, внутрішню ситуацію у самій Молдавії, а також плани греків сформувати православну християнську лігу на Дунаї для протистояння османам і зміцнення візантійської “співдружності націй”.

Липнева постанова патріаршого синоду 1401 р. засвідчує прагнення Грецької Церкви покінчити із невизначеним статусом Молдавської Церкви та хаосом, що панував у її управлінні. Посланий до Сочави екзарх мав справедливо розслідувати справу, максимально прислухаючись до прохань “народу і бояр воєводи Александра”, які насамперед домагалися зняття з їхнього пастиря Йосифа неблагословення: “Отож нещодавно звернулися згаданий великий воєвода [Олександр] і всі його бояри, клирики, еромонахи та монахи – і листовно, і через зазначених посланців – і благали нашу всечесність і божественний та Священний Синод помилувати згаданого кир Йосифа, щоби священнодіяв і освячував їх і щоб їхній велелюдний народ не залишався надовго без єпископа: адже й кир Єремія нині не має змоги на Синоді виступати й відповідати проти кир Йосифа, бо отримав від Христової Церкви призначення і його було відіслано чинити церковні [діла] до Тирнова. Згадані посланці також повідомляли, що той єпископ кир Йосиф не прийшов до них невідомо звідкіля, як дехто каже, а будучи місцевим і співплемінником одвіку тамтешнього люду, був посланий усіма до митрополита галицького [Антонія], уповноваженого Синодом хіротонізувати владик на єпископства Малої Русі, серед яких був і Аспрокастрон. Отож він і хіротонізував його на законного єпископа для них, і той від початку прийшов до них, а не перейшов до їхньої Церкви невідомо звідки, як подеїкували”¹⁵⁰.

“Парад хіротоній” близько 1387–1388 рр. та подальше втручання Царгорода у процес становлення Молдавської Церкви ще не дає підстав стверджувати, що саме наприкінці 80-х років XIV ст. відкрито й Сочавську

(автор помилково ототожнює кафедру Аспрокастрона із “бесарабським містом Більці”: там же. – С. 382).

¹⁴⁹ Пізніше титул глави місцевої Православної Церкви окреслювався як “митрополит сучавський і всієї землі Молдавської”, “митрополит сучавський”, “архиепископ і митрополит сучавський”: История Румынии. – С. 224, 242.

¹⁵⁰ “ἀρτίως οὖν ἀνέφερον καὶ ὁ ῥηθεὶς μέγας Βοεβόδας, πάντες τε οἱ ἄρχοντες αὐτοῦ καὶ οἱ κληρικοὶ, ἱερομόναχοι τε καὶ μοναχοὶ καὶ διὰ τῶν ῥηθέντων ἀποκρισариῶν ὑτῶν, καὶ ἐπεὶ νῦν καὶ ὁ κύρ Ἰερεμίας ἀδυνατῶς ἔχει συνοδικῶς ἀπαντῆσαι καὶ ἀντικριθῆναι τῷ κύρ Ἰωσήφ, λαβὼν προμήθειαν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας

Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν Τρίνωβον ἀποσταλεῖς ἐπὶ τῷ διενεργεῖν ἐκεῖσε τὰ ἐκκλησιαστικά, ἀνέφερον δὲ καὶ οἱ ῥηθέντες ἀποκρισариοι, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος οὗτος κύρ Ἰωσήφ οὐκ ἄλλοθεν ἤλθεν εἰς αὐτοὺς, ὡς ἀνέφερόν τινες, ὅτε ὁ Ἰερεμίας ἐχειροτονήθη, ὡς εἴρηται, ἀλλ’ ἐκεῖθεν ὦν τοπικὸς καὶ συγγενὴς τῶν τοῦ τόπου αὐθέντων, ἐστάλη ὑπὸ πάντων εἰς τὸν μητροπολίτην Γαλιτίας, ἔνδοσιν λαβόντα συνοδικῶς χειροτονεῖν ἐπισκόπους εἰς τὰς τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας ἐπισκοπὰς, ὧν ἦν καὶ τὸ Ἀσπρόκαστρον, καὶ ἐχειροτονήθη ὑπ’ ἐκείνου γνήσιος ἐπίσκοπος εἰς αὐτοὺς, καὶ ἤλθεν ἀρχῆθεν εἰς αὐτοὺς, οὐκ ἄλλοθεν ἐπιβάς τῆς αὐτῶν ἐκκλησίας, ὡς ἐλαλήθη”: Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 529.

митрополію. Очевидно, упродовж декількох наступних років – до смерті в 1390–1391 р. галицького митрополита Антонія – обидва молдавські єрархи юрисдикційно підлягали Галицькому престолу, а опісля – безпосередньо Царгородському патріархату. Водночас більшість румунських істориків, заперечуючи або ж наголошуючи на “випадковості” участі галицького митрополита в поставленні владики Йосифа, стверджує, що православна митрополія у Молдавії була відкрита ще до святительського акту Антонія чи невдовзі після цього. Натомість такі провідні візантиністи, як Жан Даррузе, коментуючи опубліковані регестові описи актів Царгородського патріархату, зауважують, що відомі на сьогодні грецькі джерела не підтверджують існування до кінця XIV ст. у Молдавії самостійної митрополії. Тому її заснування саме в 1386 р. (на чому, зокрема, наполягав В. Лоран) малоймовірне. Ця хронологія ґрунтується на датуванні “Ектезиса Ніла” – царгородського реєстру єпископій (“Ekthesis Nea”), укладеного за патріарха Ніла (1379-1380–1388), у якому вписана також митрополія Мавро-Влахії (Молдо-Влахії)¹⁵¹. Є. Голубинський теж вважав нотатку в Кодинівому переліку суфраганій Царгородського патріархату про Молдо-Влахійську митрополію “пізнішою допискою”¹⁵². І справді, про її заснування за часів патріарха Ніла нічого не сказано у відомому патріаршому посланні до господаря Олександра 1401 р. У цьому листі Йосиф двічі названий єпископом, а не митрополитом, оскільки тоді ще живим був законний (з погляду Грецької Церкви) митрополит Молдо-Влахії Єремія, який перебував у Тирново. Але, навіть після оголошення Царгородом екскомуніки Йосифові, за ним збережено сан єпископа Аспрокастропа як єрарха, підпорядкованого митрополитові Галича. Саме таке титулування Йосифа вперше виявляємо у згаданому листі патріарха до воеводи Олександра.

Так, грецькі джерела вказують, що канонічне заснування Сочавської митрополії відбулася в 1401 р. До новоутвореної церковної провінції увійшли Сочавська архієпархія та єпархії в Романі й Радоуцах (Радівцях). Такий склад кафедр Молдавської Церкви бачимо в політигах митрополій Царгородського патріархату середини XV ст.: “Ο Μολδοβλαχίας ἤτοι Μπογδανίας ἔχει ταύτας: τοῦ Ῥανδεοῦτζου καὶ // τοῦ Ῥωμάνου” (“[Митрополія] Молдо-Влахії або Богданії має єпископії Рандеуца і Романа”)¹⁵³. Пізніше, у 1597–1598 р., заснована ще одна молдавська єпархія – Гушська (Хушська)¹⁵⁴. Саме тоді Молдавія здобула власну автокефальну Православну Церкву зі

¹⁵¹ Notitiae episcopatum... – P. 418 (notitia 20, nr 39 у списку “καὶ ἐν τῇ Μαυροβλαχίᾳ ἕτερος”); коментар: *ibidem*, – P. 192–193. Див. також: *Gelzer H. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum...* – S. 611–613.

¹⁵² *Голубинський Е. Е.* Краткій очерк... – С. 375–376.

¹⁵³ *Gelzer H. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum...* – S. 636.

¹⁵⁴ *Арсеній (Стаднищкий).* Изследования и монографии... – С. 31–34; *Голубинский Е. Е.* Краткій очерк... – С. 375–376; *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”... – С. 86–88. Частина дослідників, покликаючись на такий хисткий аргумент, як поховання господаря Богдана в 1365 р. у церкві в Радівцях (рум. Rădăuți), допускають можливість існування там уже на той час Молдавської митрополії. Див., наприклад: *Demel J. Historia Rumunii.* – S. 99.

столицею в Сочаві (1677 р. перенесена до Ясс), яка на три з половиною століття стала однією з церковних провінцій Царгородського патріархату – 78-ма, згідно з поліптихом (“Τάξις”) середини XV ст. (“οβ ὁ Μουνοβλαχίας”)¹⁵⁵. З цього часу, очевидно, митрополія в Сочаві й розпочала свою діяльність.

Підсумкові міркування

1. Належність земель Карпато-Дністровського межиріччя та Нижнього Подунав'я (їх умовно називаємо “Русо-Влахією”) до Галицького (Галицько-Волинського) князівства та, водночас, до Галицької єпархії (митрополії) впродовж другої половини XII–XIV ст. мала різні юрисдикційні форми, територіальні межі й хронологічні рамки. На час об'єднання уділу князів Ростиславовичів і формування окремої землі з центром у Галичі та відкриття тут православної кафедри в першій половині 1140-х років територій на схід від Карпат і на південь від середньої течії Дністра фактично були місійними теренами, християнізація яких ще не закінчилася. У цьому регіоні Галицька єпархія зіткнулася з конкуренцією інших конфесій, передовсім католиків, а також православних єрархічних структур Болгарської Церкви й Царгородського патріархату. Окрім слов'ян, у Русо-Влахії з кінця XI ст. жили алани, половці-кумани, а від середини XIII ст. – й інші тюркомовні спільноти, з яких у XIV–XVI ст. сформувався кримськотатарський народ й ареал розселення (кочів'їв) яких був досить значним. Хоча Православна Церква і проводила серед цих етнічних груп християнізацію, її успіхи, очевидно, були епізодичними та обмеженими, втім і через активність у регіоні латинських місіонерів, яким, за підтримки Угорщини, вдалося заснувати Куманську (Половецьку) дієцезію. Тому про формування до кінця XIII – початку XIV ст. єдиного територіального простору Галицької єпархії – від Покуття й Пониззя аж до берегів Дунаю – говорити не доводиться. Припускаємо, що до монгольської навали тільки північні й центральні райони Русо-Влахії становили єдиний географічний простір “Пониззя” руських літописів, який охоплював історичне Поділля (Західне й Східне) та землі, що в середині XIV ст. стали територіальним ядром Молдавської держави. Так, до 1240–1241 рр. ці райони Русо-Влахії адміністративно могли належати до Теревовельського генерального намісництва, дещо пізніше підпорядковуватися намісникові галицького владика у Звенигороді на Дністрі, а потім увійти до складу церковно-адміністративного округу Пониззя. Натомість на південь від цього регіону духовна влада була суто номінальною, адже формування організаційних структур Православної Церкви тут лише розпочиналося. Виняток, згодом, становили руські

¹⁵⁵ У XV ст. Сочавська митрополія ще фігурує в поліптихах Царгородського патріархату як Церква Мавро-Влахії: “καὶ ἐν τῇ Μαυροβλαχίᾳ ἑτερος”: *Gelzer H. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatumum...* – S. 629, 632. Є. Голубинський відніс відкриття Сочавської

митрополії до 1401–1402 рр.: *Голубинский Е. Е. Краткий очерк...* – С. 376. Припущення авторів однієї з останніх синтезів історії Румунії, що митрополічний титул Йосифа згадується в актах Царгородського патріархату вже під 1387 р. (Історія Румунії. – С. 224, 242), не підтверджено.

анклави на Подунав'ї, зокрема знаменита Бирладь із навколишньою округою (гіпотетична Дністровсько-Бирладська волость), де принаймні у 30–50-х роках XII ст. допускаємо перебування православного намісника, підлеглого Галицькій православній кафедрі. Найправдоподібніше, парафіяльної мережі в її класичному розумінні у Русо-Влахії до середини XIII ст. ще не було – існували тільки окремі організовані християнські громади-протопарафії в укріплених східнослов'янських поселеннях (зокрема городищах) і, мабуть, серед інших етнічних груп, які населяли цей регіон. Слов'янські городища добре простежуються археологічно на території Буковини та північних регіонів пізнішого Молдавського князівства і менш виразно – в центральних і південних районах історичної Молдавії.

2. Адміністративне оформлення території Русо-Влахії, що перебувала під юрисдикцією Галицької православної кафедри, ймовірно, відбулося невдовзі після монгольської навали 1240–1241 рр., що радикально змінила історико-географічний ландшафт регіону, а подальший розвиток обумовило утворення в Карпато-Дністровському межиріччі в середині XIV ст. Молдавської держави. Саме від середини XIII і до кінця XIV ст. Галицьке Покуття, Пониззя та райони пізнішої Молдавії становили, найвірогідніше, адміністративну цілісність, перейшовши під безпосередній контроль Золотої Орди. Столітнє ординське панування спричинилося до виникнення на цих теренах церковної організації, об'єднаної в окрему округу на чолі з православним намісником Галицької єпархії, яку ми умовно назвали "Русо-Влахійським генеральним намісництвом". Очевидно, спершу намісник резидував у Коломиї – столиці Покуття, а після утворення Молдавського князівства – в Байї чи Сиреті, а згодом у Сочаві – майбутній столиці православної митрополії. Територіальну єдність Покуття та історичної Молдавії з Галицькою Руссю в добу Середньовіччя засвідчує артикуляція молдавськими господарями в XV – першій третині XVI ст. історичної пам'яті про колишню належність Покуття до Русо-Влахії, що було однією зі "стратегій відновлення" їхніх "спадкоємних прав" на цей регіон. Втрата Галицькою єпархією величезної за площею й протяжністю границь Русо-Влахії безпосередньо пов'язана із захопленням Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі) Польщею та, на невеликий період, – Угорщиною.

3. Межі адміністративно-територіальної юрисдикції Русо-Влахії, припускаємо, значно розширилися, особливо в південному напрямку, на зламі XIII–XIV ст. Це було зумовлене зростанням політичної активності Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі), сприятливою для Православної Церкви мілітарною й етнокультурною ситуацією в Карпато-Дністровському регіоні, зокрема масовою міграцією із Семитороду (Трансільванії) на ці землі східнороманського населення – волохів, а також заснуванням у 1302–1303 рр. Галицької митрополії. Цьому територіальному розширенню навряд чи заважали паралельні структури Римської Церкви, що функціонували в Карпато-Дністровському межиріччі у XIII–XIV ст. Куманська дієцезія охоплювала переважно південно-західні райони Трансільванії, а її східна границя проходила на захід від течії Сирету. Натомість пізніша

Баківська дієцезія, юрисдикційно залежна від Латинської Церкви в Польсько-Литовській державі, налічувала щонайбільше кількадесят парафій, зберігаючи впродовж століть виразно місійний характер. Приблизно в той самий період на берегах Дністровського лиману була відкрита кафедра Аспрокастро́на (Білгородська єпархія), канонічно підлегла галицькому митрополитові. Очевидно, єпархія Аспрокастро́на (міста, яке із середини XIII ст. навряд чи входило до сфери політичного впливу династії Романовичів) виникла на місці осідку православного намісника, який, згодом, очолював церковний округ, підпорядкований Галичу.

4. Як і Куманська (пізніше – Мілковська) латинська дієцезія, що охоплювала волохів, куманів, секеїв, угорців та інші етнічні групи, Русо-Влахія була поліетнічною адміністративною структурою Галицького князівства (єпископії). До середини XIII ст. на її території переважали слов'яни, протягом наступних 100 років зростає частка східнороманського населення, а в другій половині XIV ст. це вже була “дволика” християнська спільнота, в основі якої лягли два етноси – східні слов'яни та волохи. Ця етноконфесійна дійсність теренів майбутньої Молдавської держави й відображена в тогочасних греко-візантійських стереотипних назвах регіону – “Молдо-Славія” та “Русо-Влахія”, які не тільки вказували на етнічну специфіку, але передовсім маркували церковно-юрисдикційну належність до Русі, а саме Галицької православної кафедри. Водночас на південь від тогочасних укріплених гродів Роман (Романів Торг), Орхей (Оргей) і Баків (Бакеу) канонічний статус місцевих православних громад довго залишався невизначеним. Світло на їхню юрисдикційну належність кидають події, пов'язані з відкриттям кафедри східного обряду в Аспрокастро́ні-Білгороді (між 1303 і 1328 рр.), заснуванням Молдавського господарства, висвяченням тут наприкінці 1380-х років “своєї” православної єрархії й утворенням близько 1401 р. у межах князівства Сочавської митрополії, з єпископськими кафедрами в Радівцях, Романі та самій Сочаві. Тривале документально підтвержене існування Білгородської єпархії у складі Руської Церкви (Галицької єпархії-митрополії) упродовж більшої частини XIV ст. вказує, що вона охоплювала православні громади, розташовані у Пруто-Дністровському межиріччі та в нижній течії Серету й Бирладу, тобто територію заснованої наприкінці XVI ст. Гушської (Хушської) молдавської єпархії. Південною границею Білгородського владичтва було узбережжя Чорного моря, а на півночі її територію обмежували поселення, які на початку XV ст. увійшли до складу Романської єпархії Молдавської Церкви.

5. Провідну роль у заснуванні автокефальної Молдавської Церкви та хіротонії її перших єпископів відіграв галицький митрополит Антоній, юрисдикція якого поширювалася також на Русо-Влахію, яка майже до кінця XIV ст. належала до Галицької православної єпархії й такий еkleзіальний статус регіону визнавала Візантія. Відокремлення молдавських єпархій від матірньої Галицької Церкви, найвірогідніше, сталося наприкінці 1387 – на початку 1388 рр. На час смерті митрополита Антонія (†1390–1391) Русо-Влахія фактично вже не підлягала Галичу, хоча канонічно

продовжувала вважатися її суфраганією. Певний вплив на Молдавську Церкву мав і київський митрополит Кипріан. Його особиста участь у складенні васальної присяги молдавського господаря Петра I Мушата польському королеві у Львові (вересень 1387 р.) полегшила вироблення прийнятних для зацікавлених сторін механізмів виходу Русо-Влахії з-під юрисдикції Галицької кафедри. Крім політичних та економічних вигод, Львівська угода 1387 р. дала змогу православним волохам легітимізувати свої культурно-релігійні контакти з місцевою Руською Церквою у Короні Польській, над якою вони тривалий час, особливо у XV–XVI ст., неформально здійснювали ктиторську опіку й допомогли їй зберегти тяглість культурно-релігійної традиції аж до кінця XVII ст.

Український Католицький Університет